Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Wie woont er op een SCHATKAMER?

2
2019

FOTO RCE, JOS STÖVER

4 | **Terpen in gebruik**
Terpen zijn ware archeologische schatkamers. Hoe kun je gebruik en behoud van zo'n woonheuvel goed op elkaar afstemmen?

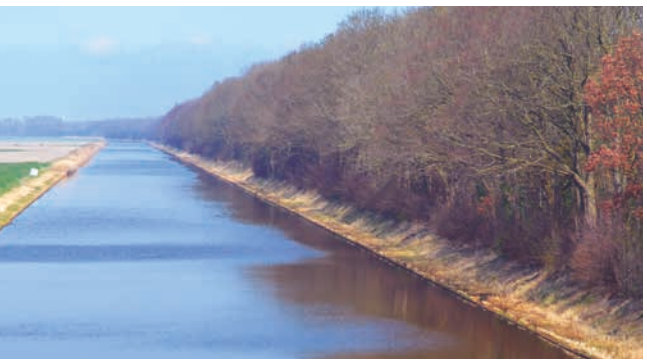

FOTO PROVINCIE FLEVOLAND, KLAAS VAN DER WIELEN

16 | **Behouden vaart**
De Noordoostpolder viel droog in 1942. Maar water bleef er een essentiële rol spelen. Denk aan de vele vaarten, gemalen en loswallen.

FOTO RCE, TON HENDRIKS

26 | **6 winnaars**
De erfgoedwereld barst van het jonge talent. Dat zetten drie uitverkiezingen in het zonnetje. Zes winnaars vertellen wat de prijs hun heeft gebracht.

TEKENING RIJKSMUSEUM

28 | **Rood tekenkrijt**
Sinds de renaissance tekenden kunstenaars met rood natuurkrijt. Daar heeft onderzoek nu de belangrijkste vindplaatsen van achterhaald.

Aanbevelingen

Dit voorjaar verscheen *Met erfgoed meer ruimtelijke kwaliteit*, het sectoradvies over archeologie, monumenten en leefomgeving van de Raad voor Cultuur. In het advies spreekt de raad natuurlijk over het brede erfgoedveld, maar de organisatie zegt ook iets over de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). 'De RCE heeft een rol als nationaal kennisinstituut. Ze blinkt uit in thematische programma's en projecten en pikt zaken met maatschappelijke urgentie op. De informatie over herbestemming, ontkerkelijking, onderwaterarcheologie of wederopbouwmonumenten zijn hier goede voorbeelden van.'

De Raad voor Cultuur wijdt niet alleen lovende woorden aan de Rijksdienst, maar doet ons ook aanbevelingen. 'De RCE beschikt over veel erfgoedkennis, stelt die ook beschikbaar, maar de kennisdeling en het beheer van kennis is voor de raad een punt van aandacht: de informatie blijkt voor gebruikers op gemeentelijk niveau weinig toegankelijk'. Verderop staat: 'De raad adviseert dat de RCE zich erover buigt hoe haar kennis beter bij lokale overheden kan belanden, zodat kleinere gemeenten goed voorbereid de *Omgevingswet* aankunnen. Van belang is dat provincies en RCE hierin samen optrekken, waarbij de RCE een regierol zou moeten nemen. De RCE is in staat *cross-overs* met andere sectoren te maken en een gebiedsgerichte aanpak van erfgoed wordt ook door de dienst uitgedragen.'

Ook een waardevolle aansporing is: 'De raad constateert ook dat de monumentensector is gebaat bij een bredere blik en een grotere meerstemmigheid, zeker in het licht bezien van de aankomende *Omgevingswet*, waarin een flinke rol wordt toegedicht aan burgers. De afgelopen jaren is de belangstelling voor methoden om meerstemmigheid te creëren toegenomen. Er zijn al goede stappen gezet; een voorbeeld hiervan is *Op de museale weegschaal: Collectiewaardering in zes stappen* van de RCE.' Een advies waarmee wij aan de slag mogen de komende tijd. Dit tijdschrift is alvast weer een mooie etalage van kennisdeling en samenwerking met allerlei organisaties binnen het brede erfgoedveld.

Susan Lammers
algemeen directeur

FOTO RCE, JARNO PORS

VERDER IN DIT NUMMER

3 | **In Kort Bestek**
8 | **De iconen van Breda**
10 | **Kunst Zoekt Plek**
11 | **Advies over rijksmonumenten**
12 | **Lopster orgel bevingsbestendig**
15 | **Aangenaam Kennis Te Maken**
18 | **Kijk!**
20 | **Ons koloniale verleden**
22 | **Raadsel van de Romeinse munten**
25 | **Drie Dingen**
31 | **Het Monster**
32 | **Op zoek naar Van Oldenbarnevelt**
34 | **Publicaties**
36 | **Voor & Na**

Foto voorzijde *De hoogste terp van Nederland, Hogebeintum in Friesland. Zie pagina 4.*
FOTO RCE, JOS STÖVER

VEEL ANIMO VOOR KERKENVISIES

FOTO RCE, NANETTE DE JONG

Sommige kerken krijgen een andere functie

Sinds 1 januari kunnen gemeenten bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed financiële steun aanvragen om een zogenoemde kerkenvisie op te stellen. Inmiddels hebben meer dan twintig gemeenten dit gedaan. Een kerkenvisie houdt in dat gemeenten, eigenaren van kerken en inwoners met elkaar in gesprek gaan over de toekomst van alle kerkgebouwen in hun gemeente. Monumentaal en niet-monumentaal, nieuw en oud. Welke blijven er als godshuis fungeren, welke leegstaande kerken krijgen een andere functie en welke kunnen er afgebroken worden? Het enthousiasme om samen aan de slag te gaan is gelukkig groot. Nadere informatie: www.cultureelerfgoed.nl en kerkenvisies@cultureelerfgoed.nl.

DUIKEN IN DE WADDENZEE

Tot 24 mei duiken archeologen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed naar enkele scheepswrakken in de Waddenzee. Zij brengen nieuw ontdekte exemplaren in kaart en controleren of de rijksmonumentale wrakken binnen het gebied Burgzand Noord nog goed afgedekt zijn. De Burgzand-schepen zijn in de zeventiende en achttiende eeuw voor de kust van Texel gezonken.

FOTO RCE, RON OFFERMANS

Een archeoloog onderzoekt een afgedekt wrak in het gebied Burgzand Noord

40 MILJOEN EXTRA VOOR ERFGOED

Hoe maak je historische stads- en dorpskernen aardgasvrij en energieneutraal? Hoe ga je om met cultureel erfgoed in krimpgebieden? En wat kunnen we bij wateroverlast leren van waterbeheer in het verleden? Om oplossingen te zoeken voor dit soort uitdagingen trekken minister Van Engelshoven van Cultuur, provincies en gemeenten € 40 miljoen extra uit. Samen met maatschappelijke organisaties benutten zij het erfgoed om de leefomgeving te versterken. De zogenoemde Erfgoed Deal is gesloten voor vier jaar. Deze zomer start het projectbureau van de partners zijn werkzaamheden. Het zal worden gevestigd bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort.

FOTO RCE, CHRIS BOOMS

40 miljoen extra om onder meer historische dorpskernen energieneutraal te maken

NEDERLAND WINKELLAND

Nederland heeft in Europa de meeste winkels per inwoner. Om als winkelstraat te overleven wordt het onderscheidende vermogen dan ook steeds belangrijker. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed stelde in zo'n twintig steden een zogenaamde 'biografie van een winkelstraat' op. Daarin is de ontwikkelingsgeschiedenis van een straat in beeld gebracht. Is de straat altijd een winkelstraat geweest? Hoe hebben de winkels zich er ontwikkeld? De resultaten zijn vastgelegd in het boek *Levendige winkelstraten*. Er staan dertien winkelstraten uitgebreid in beschreven. Met praktische methoden om de identiteit van een straat te accentueren en te zorgen voor levendigheid. Nadere informatie: www.uitgeverijblauwdruk.nl.

PUBLIEKS-PARTICIPATIE

Op 16 en 17 mei houdt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed met de Raad van Europa de Faro Convention Meeting. Op deze bijeenkomst in Maastricht en Heerlen staat het Verdrag van Faro centraal. Dit is gericht op publieksparticipatie om de verbinding tussen het culturele erfgoed en de samenleving te versterken. Op dag 1 maken de deelnemers een erfgoedwandeling langs onder meer de Via Belgica, een oude Romeinse hoofdweg. De wandelaars reflecteren op initiatieven van onderop voor economische ontwikkeling en toerisme. Op de tweede dag bezoeken de verzamelde experts onder andere het Pop-up Migratiemuseum in Heerlen.

KOLONIËN VOORGEDRAGEN VOOR ERFGOEDLABEL

De Koloniën van Weldadigheid kunnen het Europese Erfgoedlabel krijgen. De Europese Commissie besluit dit aan het eind van het jaar. De zeven Koloniën, waaronder Frederiksoord en Veenhuizen, waren begin negentiende eeuw nieuwe dorpen in Nederland en België. Het was de bedoeling om armen tot goede burgers om te vormen door ze te laten werken op onontgonnen land. Het initiatief wordt gezien als omslagpunt in de armenzorg in Europa. Het Europese Erfgoedlabel wijst locaties aan die een sleutelrol hebben gespeeld in Europa. In Nederland hebben het Vredespaleis, Kamp Westerbork en het Verdrag van Maastricht het label al.

FOTO RCE, MARK SEKUUR

Het Drentse dorp Frederiksoord

APELDOORN EN DE IJZEREN SIKKEL

FOTO RESTAURA

Is deze sikkel op de Veluwe gesmeed?

Is de middeleeuwse sikkel die in 1956 bij Apeldoorn is gevonden op de Veluwe gesmeed? Dat onderzocht de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed door het ijzeren werktuig chemisch te analyseren. Het antwoord wordt gegeven op de tentoonstelling *Wolven en slakken: IJzerwinning op de Veluwe*, tot en met 16 juni in het CODA Museum in Apeldoorn, en op het bijbehorende symposium op 17 mei. In de middeleeuwen vond er op de Veluwe grootschalige ijzerproductie plaats. Resten als ijzerslakken en ovens worden sinds de jaren zestig gevonden. De gemeente Apeldoorn voerde er de laatste tijd experimenteel onderzoek naar uit. Nadere informatie: www.coda-apeldoorn.nl.

DE NEDERLANDSE WORTELS VAN ROSTOV VELIKI

FOTO RCE, JON VAN ROOIJEN

De vesting van Rostov Veliki

Van 19 tot 23 mei ontvangt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een delegatie uit de Russische vestingstad Rostov Veliki. De vesting, die als twee druppels water op die van Heusden lijkt, is in de zeventiende eeuw ontworpen door de befaamde Nederlandse vestingbouwer Jan Cornelius van Rodenburg, in opdracht van tsaar Michaël Romanov I. Nu er geld vrijkomt voor de revitalisering van de stad, is er belangstelling voor Nederlandse expertise. Tijdens het bezoek zal de Rijksdienst zijn ervaring op dit gebied delen. Daarbij wordt ook een aantal bekende Nederlandse stedenbouwkundige bureaus betrokken. ■

De ene terp zit net weer even anders in elkaar dan de andere

Terpen in gebruik

Wonen op een SCHATKAMER

Terpen. Hele dorpen liggen erop, akkers en begraafplaatsen. Terwijl het ware archeologische schatkamers zijn. Hoe kun je gebruik en behoud van zo'n woonheuvel goed op elkaar afstemmen? 'Gelukkig konden we werkbare afspraken maken over wat waar kon.' JAN VAN DOESBURG & JOS STÖVER

Wat de hunebedden zijn voor Drenthe zijn terpen voor Friesland en Groningen. Deze provinciale iconen zijn markante verhogingen in het Noord-Nederlandse kustlandschap. Terpen weerspiegelen de strijd van de mens tegen het water, een strijd die voor de geschiedenis van ons land zo kenmerkend is. Om droge voeten te houden in een uitgestrekt kweldergebied, waar de zee vrij spel had, wierpen de Friezen en Groningers deze aarden heuvels op. Omdat de zeespiegel steeds verder steeg, verhoogden ze ze telkens met klei en mest. De hoogste heuvel, Hogebeintum in Friesland, haalt bijna negen meter. De oudste terpen liggen er al sinds 500 voor onze jaartelling. Nadat rond 1200 de kwelders waren bedijkt konden de bewoners stoppen met ophogen. Overigens noemen Groningers terpen 'wierden'.
Al duizenden jaren wordt er op de terpen gewoond, gewerkt, geakkerd en begraven, tot op de dag van vandaag. Terpen zijn dan ook ware archeologische schatkamers. Daarom zijn we zuinig op deze verhogingen en een flink aantal is rijksmonument. Maar hoe worden hedendaags gebruik en behoud op elkaar afgestemd? Onlangs verscheen daarover een nieuwe publicatie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Terpen en wierden: Verleden, heden en toekomst*. De meeste terpen waren woonplaatsen en dat is nog steeds zo. Ook dit maakt ze bijzonder. Ze vormen nog steeds centrale plaatsen in de samenleving. Deze positie heeft echter ook een keerzijde. Behoud en gebruik kunnen op gespannen voet staan. Dat is niet nieuw. Al in de late negentiende eeuw speelde dit, toen veel terpen op commerciële basis werden afgegraven. De vruchtbare terpaarde is naar streken met arme gronden afgevoerd. De vele vondsten bij het afgraven trokken de aandacht van de eerste archeologen. Veel van deze voorwerpen vonden hun weg naar musea.

Archeoloog Albert Egges van Giffen

Dat leidde ruim honderd jaar geleden tot de oprichting van de Vereeniging voor Terpenonderzoek. De voorzitter hiervan, archeoloog Albert Egges van Giffen, voerde in 1916 en 1917 de eerste archeologische opgraving uit, in de wierde Wierhuizen bij Appingedam. Later zou Van Giffen nog vele andere terpen onderzoeken. Het beroemdst is de wierde van Ezinge. Hier vond hij houten palen, één meter hoge wanden van vlechtwerk en vloeren en haarden van meer dan tweeduizend jaar oude boerderijen. Zoiets hadden de archeologen nooit eerder gevonden. Uit de terpen kwamen verder allerlei voorwerpen tevoorschijn. Niet alleen aardewerken potten, metalen sieraden, Romeinse godenbeeldjes en munten, maar ook houten schalen, leren schoeisel, textiel en kammen van been en gewei. Deze vondsten tonen aan dat in terpgrond zaken van organisch materiaal uitstekend bewaard blijven. Behalve gebruiksvoorwerpen en kleding kun je er duizenden jaren oude voedselresten en zelfs minuscuul fossiel stuifmeel en insecten aantreffen. Met de technieken waarover archeologen tegenwoordig beschikken, is het mogelijk veel meer informatie uit terpen te halen dan Van Giffen destijds.
De afgraving van terpen werd door de Duitse bezetters in 1943 aan banden gelegd. Zij zagen in dat alle terpen, die zij als overblijfselen van de 'Germaanse cultuur' beschouwden, anders zouden verdwijnen. Uit een in 1944 uitgevoerde inventarisatie blijkt wat het gevolg was van al dat afgraven. In Groningen was de helft van de wierden en in Friesland 75 procent van alle terpen verdwenen of sterk aangetast. De noodzaak om de overgebleven woonheuvels in stand te houden werd hiermee duidelijk. De in 1947 opgerichte Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, voorganger van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, kreeg tot taak te werken aan hun bescherming en behoud.

Terpen vormen nog steeds centrale plaatsen in de samenleving

1300

In 1964 begon de Rijksdienst terpen aan te wijzen als archeologisch rijksmonument. De teller staat nu op 326, waarmee een kwart van de dertienhonderd overgebleven heuvels door het Rijk is beschermd. Terpen zonder rijksmonumentale status genieten planologische bescherming, bijvoorbeeld via gemeentelijke bestemmingsplannen. Daarnaast kunnen ook provincies en gemeenten terpen als monument aanwijzen. Hun behoud wordt dus breed gedragen. De status van rijksmonument betekent evenwel niet dat er een stolp over staat. Ze zijn immers nog volop in gebruik. Daardoor zijn terpen onderhevig aan allerlei activiteiten die tot aantasting kunnen leiden. De rijksmonumentstatus betekent wel dat de eigenaar voor veranderingen van grondgebruik, sloop of bouw vergunning hoort te hebben van de Rijksdienst.
Een groot deel van de vergunningaanvragen betreft bouwen bij boerderijen, meestal schuren, loodsen en stallen, de laatste vaak met mestkelders. Die bouw kan forse ingrepen in de bodem tot gevolg hebben. De opslag van mest bijvoorbeeld is aan allerlei regels gebonden. Alternatieven zijn lastig te realiseren, »

FOTO'S RCE, JOS STOVER

De ijsbaan van Ezinge ligt op de plek van een afgegraven deel van de wierde

Soms zijn terpen onbebouwd, maar vaker liggen er hele dorpen op

» omdat ze niet in de logistieke organisatie van het moderne boerenbedrijf passen. Een mestkelder is al snel tientallen meters lang en breed en zo'n twee meter diep. De vergunning daarvoor verleent de Rijksdienst daarom meestal op voorwaarde van archeologisch onderzoek. De kosten van dit onderzoek zijn voor de boer. De dienst en de boer proberen zo veel mogelijk tot een oplossing te komen die recht doet aan zowel het agrarische belang als het monument. Soms is het bijvoorbeeld mogelijk om gebruik te maken van een oude mestkelder, zodat er minder gegraven hoeft te worden, wat ook de onderzoekskosten drukt. Vooroverleg is hierbij uiterst belangrijk, omdat de boer zijn plan het eenvoudigst aan kan passen voordat hij de vergunning voor de verbouwing aanvraagt.

Een huis

Ook huizen bouwen, verbouwen of slopen is flink vertegenwoordigd in de aanvragen. Funderingen en nutsaansluitingen aanleggen kan de ondergrond immers behoorlijk verstoren. Ook hierbij is het dus verstandig om vroegtijdig te overleggen. Een paar jaar geleden kregen Jan en Jikke Koree vergunning om een huis te bouwen aan de rand van Anjum, een dorp op een middeleeuwse terp. 'We kochten dit stukje grond omdat je hier zo'n fraai uitzicht hebt over de landerijen', vertellen ze. 'Er stond een klein, sterk vervallen huisje, dat we wilden slopen om er een nieuwe woning te bouwen. Vrienden van ons zeiden nog: "Weet je het wel zeker? Op zo'n archeologisch rijksmonument mag toch niks?" Dat bleek gelukkig niet zo te zijn.'
Voordat er over een ontwerp voor het nieuwe huis was nagedacht zocht de familie Koree al contact met de Rijksdienst om te informeren naar de mogelijkheden. Dochter Alies is de architect van de woning. 'Dat mijn ouders meteen voorwaarden meekregen voor de bouw was zeer waardevol, want daardoor wist ik direct wat er wel en niet kon. We hebben het huis zo gefundeerd dat het nergens dieper steekt dan zestig centimeter. Het pand is daarom zo licht mogelijk uitgevoerd. We hebben voor houtskeletbouw gekozen in combinatie met een gemetselde strokenfundering. De oude woning mochten we tot het maaiveld afbreken. We konden de oude funderingen gewoon in de grond laten zitten. Voer voor toekomstige archeologen, zeg maar.'

Afspraken

In dit geval is de vergunning zonder voorwaarde van archeologisch onderzoek verleend. Dat is natuurlijk niet altijd zo. Hoe groter immers de ingreep in de terp zelf, hoe groter de kans op onderzoek. Maar feit is dat de Rijksdienst de toestemming gemakkelijker en onder lichtere voorwaarden geeft als er afspraken zijn gemaakt over de veranderingen aan de ondergrond. Een bijzonder voorbeeld

Henk Blaauw: op de tweeduizend jaar oude wierde Weiwerd komt een bedrijventerrein

daarvan is de bebouwing van de wierde Weiwerd bij Delfzijl. De geschiedenis van de heuvel gaat terug tot het begin van onze jaartelling. Er stond tot halverwege de twintigste eeuw een bloeiend dorp op, met rond de kerk huizen en boerderijen, een bakkerij, cafés en een postkantoor. In de jaren zeventig werd de wierde vanwege de uitbreiding van het haven- en industriegebied bij Delfzijl 'gesaneerd'. De dorpelingen werden gestimuleerd elders te gaan wonen. Op een boerderij, de school en enkele kleine bouwwerken na is het dorp compleet afgebroken. Dat is spijtig, want uiteindelijk is de wierde helemaal niet opgenomen in het industriegebied. De aanwijzing tot rijksmonument in 1970 zal daarbij een rol hebben gespeeld. Tot op de dag van vandaag ligt Weiwerd min of meer braak.

'Ook heipalen hier en daar zijn bespreekbaar'

Het plan is echter om op de wierde een technisch hypermodern bedrijventerrein in te richten. Ook hier dienen de bouwers rekening te houden met de ondergrond. Daarom liet het havenschap Groningen Seaports op advies van de Rijksdienst de te bebouwen kavels archeologisch onderzoeken. De voornaamste vraag daarbij was tot hoe diep de grond al was verstoord. 'Lichte bouw op de plaats van de gesloopte dorpsbebouwing biedt de beste oplossing', vertelt projectleider Henk Blaauw van Seaports. 'In achtergebleven kelders is er ruimte om wat dieper te gaan, bijvoorbeeld voor ondergrondse technische installaties. Ook heipalen hier en daar zijn bespreekbaar.' Elke kavel heeft zijn eigen zogeheten kavelpaspoort, waarin is beschreven aan welke eisen moet worden voldaan. 'Zo weet iedere ondernemer die wil bouwen waar hij aan toe is, wat zal leiden tot een snelle afwikkeling van de vergunning', aldus Blaauw.

Verstild kerkhof

Vragen over de omgang met terpen komen vrijwel dagelijks bij de Rijksdienst binnen. Archeologische monumentenzorg is namelijk maatwerk. De aard van de ingrepen verschilt en de ene terp zit net weer even anders in elkaar dan de andere. Maar er wordt altijd gestreefd naar een goede oplossing voor zowel de vragensteller als de archeologische resten. Zo vroeg de gemeente Het Hogeland of een verstild, ommuurd kerkhof op de top van de wierde Bellingeweer weer kon worden opengesteld. Het is eeuwen gebruikt, maar in 1979 formeel gesloten voor begraving.
Omwonenden vroegen de gemeente of er weer begraven kon worden. 'We stelden direct aan de Rijksdienst de vraag hoe die er tegenover stond', vertelt erfgoedambtenaar Huub Emons van de gemeente. Om deze te beantwoorden voerde de dienst op het kerkhof een booronderzoek uit. Dat had opmerkelijke resultaten. Emons: 'Het bleek dat er ondanks al dat begraven nog zones waren waar de wierde redelijk ongestoord was. En binnen de grafrijen bleek begraven tot 1 meter 50 diep goed mogelijk.'

Van gras naar akker

Toch gaat het ook weleens mis. Af en toe worden op rijksmonumentale terpen ingrijpende werkzaamheden uitgevoerd waar geen toestemming voor is gevraagd. Soms gebeurt dat moedwillig, om de vergunningprocedure te ontwijken, maar meestal is er geen sprake van kwade opzet. Weideland naar akkerland omzetten is daarvan een voorbeeld. Gras is goed voor terpen, want het vereist weinig bewerking van de grond. En een akker wordt jaarlijks geploegd. Voor boeren is zo'n overgang van gras naar akker een gewone zaak. Dat beamen boer en boerin Klaas Pieter en Sandra Tacoma, die werden geconfronteerd met een melding bij de Rijksdienst over een illegale omzetting van gras- naar akkerland op de terp Oosterbeintum.
'We wisten niet dat er vergunning aangevraagd moest worden. Teeltwisseling is voor ons zo gewoon. Daar denk je niet over na. Dit jaar mais, volgend jaar iets anders, dan weer een tijdje gras. Het staat vast wel in de kleine lettertjes, maar je weet niet dat je illegaal bezig bent.' Archeologen van de Rijksdienst waren snel ter plaatse om de schade aan de terp te bepalen. 'We hebben best oog voor het erfgoed', vertellen de Tacoma's. 'Een paar jaar geleden stonden we hier archeologisch onderzoek van de Rijksuniversiteit Groningen toe. En we werkten natuurlijk gewoon mee aan het schadeonderzoek van de Rijksdienst. Gelukkig viel de schade mee en konden we werkbare afspraken maken over wat waar kon.' Zo zie je maar. De archeologische schatkamers van het Noord-Nederlandse kustlandschap zijn deze aandacht waard. ◙

Jan van Doesburg, specialist middeleeuwen en nieuwe tijd, en Jos Stöver, adviseur archeologie, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, houden zich bezig met behoud en gebruik van terpen, j.van.doesburg@cultureelerfgoed.nl & j.stover@cultureelerfgoed.nl. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor de publicatie 'Terpen en wierden: Verleden, heden en toekomst'.

Huub Emons: op het kerkhof op de wierde Bellingeweer kan weer begraven worden

Klaas Pieter Tacoma is eigenaar van de Friese terp Oosterbeintum

FOTO STEDELIJK MUSEUM BREDA

Reclamebord uit de jaren twintig voor Bredase jam

FOTO RCE, KRIS RODERBURG

De koepelgevangenis van Breda, uit 1886

FOTO RCE, KRIS RODERBURG

Brouwerij De Drie Hoefijzers, met een kantoorgebouw uit 1927

GRAVURE RIJKSMUSEUM

Onder turf binnengesmokkeld bevrijdden 75 soldaten in 1590 Breda

FOTO STEDELIJK MUSEUM BREDA

Reclamebord uit de jaren vijftig voor Bredase frisdrank

Een visie op het integrale erfgoed

De iconen

Breda kijkt tegenwoordig naar haar culturele erfgoed als geheel. Zo is duidelijk geworden wat de iconen van de stad zijn en waar zij het beste op kan focussen. Zo'n visie op het integrale erfgoed is uniek in Nederland. Hoe heeft de gemeente haar blik zo scherp gekregen? FRANK BERGEVOET

FOTO STEDELIJK MUSEUM BREDA

Reclamebord uit de jaren twintig voor Bredase chocola

FOTO RCE, FRANK BERGEVOET

Gevelversiering uit de renaissance van het Kasteel van Breda, nu op de binnenplaats

van Breda

Binnen de gemeente Breda leefde al enige tijd de behoefte om een visie op haar integrale culturele erfgoed te ontwikkelen. Deze visie zou tot stand kunnen komen uit een samenwerking tussen organisaties op het gebied van roerend, onroerend, archeologisch, landschappelijk en immaterieel erfgoed. De mogelijkheid tot samenwerking deed zich voor op het moment dat het Stedelijk Museum Breda een nieuw plan voor zijn collectie wilde laten maken. Het museum vroeg de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om met dat plan te helpen. Bij het bestuderen van de verzameling bleek dat daarin acht 'verdichtingspunten' te onderscheiden waren. Rond deze punten is de collectie rijker, volledi-ger, omvangrijker dan op andere terreinen of rond andere momenten in de geschiedenis. Het gaat om de voorstedelijke periode, de renaissance, de vesting, religie, industrie, de wederopbouw, beeldende kunst en het bestuur.

De museumdirecteur besprak deze verdichtingspunten met de stadsarchivaris, de stadsarcheoloog, de medewerkers van monumentenzorg van de gemeente en de beleidsmedewerkers op het gebied van erfgoed. Allemaal hadden zij het gevoel dat de punten ook voor hen bruikbaar waren. Hieruit groeide het idee om nu die zo gewenste visie op al het erfgoed van Breda te ontwikkelen. Dat wil zeggen al het openbaar toegankelijke erfgoed dat professioneel wordt beheerd en dat bijdraagt aan de verdichtingspunten. Met deze definitie en de lijst met punten in de hand legde de gemeente bezoeken af aan musea, heemkundekringen en stichtingen in Breda om te bepalen welk erfgoed je hiertoe kunt rekenen. Het resultaat is een 'superinventarisatie', verdeeld in de domeinen archeologie, musea, archief, monumenten, landschap en immateriële aspecten, gekruist met de verdichtingspunten. Een stukje van het overzicht daarvan ziet er als volgt uit:

verdichtingspunt	musea	monumenten	archief
vesting	Onderdelen collectie Koninklijke Militaire Academie	Linies en schansen rond Breda	Kaarten van de vesting
religie	Collectie Bisdom Breda	Begijnhof, Grote Kerk, kloosters	Archief Begijnhof
industrie	Reclame en verpakkingen	Kantoorgebouw De Drie Hoefijzers	Sociëteits- en verenigingsarchieven

In één oogopslag

Toen de superinventarisatie in het gemeentelijke erfgoedoverleg werd besproken was iedereen onder de indruk van het overzicht. Je ziet in één oogopslag het belangrijke erfgoed van de stad Breda. Tegelijkertijd was er echter sprake van enig ongemak. De vraag werd gesteld of het overzicht wel voldoende focus had. Sommige van de verdichtingspunten zijn namelijk net zo goed van toepassing op andere steden. Er zijn er meer die vroeger een belangrijke vesting waren, de industrialisatie voltrok zich in de meeste Nederlandse steden en ook moesten er veel na de Tweede Wereldoorlog weer worden opgebouwd en worden uitgebreid met nieuwe woonwijken. De punten zijn dus niet uniek voor Breda. Maar wat is dan wel specifiek voor Breda en welk erfgoed vertelt dat verhaal? Omdat ook de immateriële aspecten in de inventarisatie aandacht hadden gekregen was het mogelijk om die vragen te beantwoorden. Door als het ware te pendelen tussen het erfgoed, de verdichtingspunten en de verhalen over het erfgoed kon de gemeente een Bredase erfgoedcanon samenstellen. Zo is de industrialisatie niet uniek voor Breda, maar is de fruit- en suikerverwerkende industrie dat wel. Ook speelt religie in veel steden door de eeuwen heen een grote rol, maar nergens is een begijnhofcomplex uit 1535 bewaard gebleven. En alle Nederlandse steden werden aan het eind van de oorlog bevrijd door geallieerde troepen, maar in geen enkele stad is een relatie ontstaan als die tussen Breda en het Poolse bevrijdingsleger.

Iedereen was onder de indruk van het overzicht

Een blik van kenners

De Bredase erfgoedcanon leidde tot de erfgoediconen van de stad. Zoals de buitengebieden het Markdal en het Mastbos, het uit de middeleeuwen stammende Kasteel van Breda, brouwerij De Drie Hoefijzers, die tussen 1538 en 2004 bestaan heeft, het Tweede Wereldoorlog-uniform van de Poolse generaal Maczek, het archief van het Begijnhof, het verhaal van het turfschip uit de Tachtigjarige Oorlog, de koepelgevangenis uit 1886 en het archief van de Nassause Domeinraad. De integrale-erfgoedvisie formuleerde de gemeente met hulp van de Rijksdienst en kan gezien worden als een blik van kenners.

In de komende periode wordt ze daarom voorgelegd aan verschillende organisaties in de stad, zodat die daarop kunnen reageren. Op deze manier werkt Breda aan een breed draagvlak. De visie zal een rol spelen in het werk van de gemeente. Zij zal de visie integreren in omgevingsvisies, ze zal haar gebruiken bij het opstellen van regioprofielen en de visie kan een rol spelen in de promotie voor de stad. Zo zie je maar wat er uit een museaal plan voort kan komen. ⊠

Frank Bergevoet, adviseur roerend erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, hielp Breda met de erfgoedvisie, f.bergevoet@cultureelerfgoed.nl.

FOTO RCE, PAUL VAN GALEN

Waar gaat dit bureau naartoe?

Dit bureau staat al acht jaar te staan in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Eeuwig zonde, want er kleeft zo'n intrigerend verhaal aan. Wie wil het lenen?

SYLVIA VAN SCHAIK

Er is maar veertig jaar aan gewerkt, aan dit bureau uit 1962. Dat gebeurde in Den Haag, in het Ministerie van Landbouw en Visserij, vermoedelijk door de chef kabinet. Je kunt op het blad nog zien waar het pennenbakje stond, de telefoon en de brievenbakjes. En vooral waar voor de buik van de chef een schrijfblad lag, een onderlegger om het bureau te beschermen. Het simpele meubel is ontworpen door architect Gijsbert Friedhoff. Die liet na de Tweede Wereldoorlog zijn sobere, traditionele stijl zien in grote gebouwen van de overheid. Hij ontwierp niet alleen een nieuw Ministerie van Landbouw en Visserij, maar ook onder andere het Ministerie van Oorlog en het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Het oeuvre van Friedhoff is omvangrijk en gevarieerd. Behalve aan ministeries gaf hij vorm aan postkantoren, scholen, landhuizen, musea, kerken en woningen, en ook nog aan vuurtorens, bruggen, interieurs voor schepen en hotels, meubels en lampen. Het Ministerie van Landbouw werd tussen 1952 en 1962 gebouwd en is sinds een paar jaar een rijksmonument. Met creaties van een dertigtal kunstenaars, waaronder een plafondschildering van Maurits Escher, mag dit gebouw zich een waar gesamtkunstwerk noemen. De kunst is gebruikt om het wat alledaagse gebouw een eigen gezicht te geven. Toen het ministerie enkele jaren geleden werd verbouwd zijn drie meubels die er speciaal voor gemaakt zijn in de kunstverzameling van het Rijk terechtgekomen die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert. Daaronder is dit bureau van Friedhoff, dat helaas na binnenkomst in 2011 het depot nooit meer heeft verlaten. Het strakke meubelstuk is gemaakt van notenhout, met palissanderhouten knopjes. Het heeft rechts vier laden en links een la en een kastje met deur. De twee meter brede schrijftafel is flink verbleekt, behalve op de plaatsen waar op het blad de kantoorbenodigdheden stonden. Die zijn donker gebleven. Nadat de Rijksdienst het bureau een nieuwe afwerklaag heeft gegeven kan het gewoon in gebruik genomen worden. Welke instelling heeft er plek voor? ◙

Sylvia van Schaik, conservator moderne toegepaste kunst bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor dit bureau. Interesse? Neem contact op via bruikleenservice@cultureelerfgoed.nl. Aan de bruikleen kunnen kosten verbonden zijn.

Kachel naar Museum Soest

In het vorige nummer vroeg de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om een plek voor een fraaie, gietijzeren kachel. De houtkachel is eind negentiende eeuw gemaakt en stond oorspronkelijk in het huis van de Rotterdamse kunstverzamelaar Willem van Rede. Enkele musea reageerden op de oproep. De kachel zal worden geplaatst in de nagebouwde oude raadzaal van Soest, in Museum Soest. Het gemeentehuis uit 1892 kreeg een nieuwe bestemming, waarna de inrichting van de raadzaal een plek kreeg in het museum. De kachel komt in de schouw achter de stoel van de burgemeester te staan.

FOTO RCE, RUBEN SCHIPPER

Advies over rijksmonumenten

‘Je komt altijd bij het antwoord’

Stel, er gaat een rijksmonument opgeknapt of verbouwd worden. Wanneer kan een gemeente dan vragen om een advies van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed? De vernieuwde website van de dienst geeft daar nu eenvoudig antwoord op.

DANIËLLE JANSEN-MOELIKER

‘Wie vraag ik om advies bij een aanvraag van een omgevingsvergunning voor een rijksmonument?’ ‘Wanneer betrek ik de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bij een overleg of vraag ik een preadvies? En is dat eigenlijk verplicht?’ Veel vergunninghouders bij gemeenten en omgevingsdiensten herkennen deze vragen. Zij vinden voortaan snel een antwoord op de onlangs vernieuwde site www.cultureelerfgoed.nl, onder *Wegwijzer advies omgevingsvergunning*. ‘Gemeenten zijn verantwoordelijk voor de omgang met rijksmonumenten’, vertelt adviseur architectuurhistorie Mieke van Bers van de Rijksdienst. Wie zijn rijksmonument op wil knappen of wil verbouwen heeft daarvoor in principe een omgevingsvergunning nodig. Deze wordt verleend door gemeenten en omgevingsdiensten.

‘Tien jaar geleden verschoof dit werk van de medewerkers erfgoed naar vergunningverleners’, vervolgt Van Bers. ‘Het is voor hen niet altijd duidelijk wanneer en hoe ze de Rijksdienst kunnen inschakelen voor deskundig advies. Dit zorgt ervoor dat de kennis en expertise van de dienst niet optimaal worden benut. Op de site is alle relevante informatie gebundeld. De Rijksdienst legt daar uit hoe je advies kunt inwinnen voor en na een aanvraag van een vergunning voor een gebouwd of groen rijksmonument. Zo’n advies van de dienst draagt bij aan betere aanvragen en betere beoordelingen daarvan, en daarmee aan meer behoud van de kwaliteit van het erfgoed.’

FOTO: RCE, CHRIS BOOMS

De Rijksdienst geeft graag advies over bijvoorbeeld het herstellen of wijzigen van de monumentale kleuren

Test

Voordat de toelichting op internet is gezet onderzocht de Rijksdienst aan welke informatie gemeenteambtenaren behoefte hebben. Vervolgens testte een aantal van hen of die goed op de site te vinden is. Adviseur ruimtelijke ontwikkeling Jannes Kregel van de Drentse gemeente Tynaarlo zegt na de test: ‘Je komt altijd bij het antwoord dat je zoekt, zelfs wanneer het gaat om gedetailleerde informatie. Deze webpagina’s zijn voor ons een goede aanvulling op onze kennis, en vooral een duidelijke gids. Met als resultaat dat we geen stap vergeten bij het verwerken en wegen van het advies.’

Op de site staan ook de uitgangspunten en overwegingen die de Rijksdienst bij het opstellen van de adviezen hanteert. Beleidsmedewerker erfgoed Nicky Pouw van de Limburgse gemeente Eijsden-Margraten is overtuigd van de toegevoegde waarde: ‘Ik verwacht dat de webpagina’s waardevol zijn voor iedereen die bij een gemeente te maken heeft met monumenten. Zowel procedureel als inhoudelijk bieden ze helderheid, ook voor de communicatie met de aanvragers. Er staat bovendien waar je zelf op kunt letten vanuit het oogpunt van monumentenzorg.’ De Rijksdienst hoort graag of de vernieuwde informatie bevalt en wat er beter kan. ⊠

Zie ‘Wegwijzer advies omgevingsvergunning’ op www.cultureelerfgoed.nl. Nadere informatie: info@cultureelerfgoed.nl.

De laatste hand wordt gelegd aan het orgel van de Petrus en Pauluskerk in Loppersum. Het balkon is weer breed, er staan weer kolommen onder en de kas is weer groen met goud

Lopster orgel bevingsbestendig

Net zo stabiel als vroeger

FOTO RCE, COR VAN KOOTEN

Snijwerk uit 1735, 1600 en 1970, vlak bij elkaar op dezelfde orgelkas

Op het bevende Groninger land vormde het orgel in de kerk van Loppersum een gevaar. Het forse muziekinstrument moest beter aan het gebouw vastgemaakt worden, zoals vroeger ook het geval was. Een goede aanleiding om die stabiele situatie uit de zeventiende eeuw te herstellen. COR VAN KOOTEN

FOTO RCE

Eind negentiende eeuw was het orgel al behoorlijk donker geschilderd

Als het wel gebeurt, zo'n reconstructie, dan moet het wel om iets bijzonders gaan

FOTO RCE, COR VAN KOOTEN

Een rijksmonument wordt tegenwoordig nog maar zelden naar een oudere staat teruggebracht. Dat heeft te maken met de opvatting dat de sporen van elke periode in de geschiedenis van een monument van cultuurhistorische waarde zijn. Als het wel gebeurt, zo'n reconstructie, en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed vindt het ook nog eens een te verdedigen idee, dan moet het wel om iets bijzonders gaan. En dat is het geval in het Groninger dorp Loppersum. Onlangs is daar het rijksmonumentale orgel van de Petrus en Pauluskerk constructietechnisch en visueel gereconstrueerd, begeleid door de Rijksdienst.
De balkons zijn aangevuld tot de maat die ze voor 1958 hadden en ze kregen hun kolommen terug, waardoor er weer een stabiel geheel ontstaan is. Ook is er verdwenen snijwerk teruggebracht. Door de ingrepen is het muziekinstrument weer goed bespeelbaar geworden. Deze reconstructie kwam in beeld door niets minder dan de aardbevingen waar Groningen de laatste jaren door wordt getroffen. De risicovolste locaties van de provincie zijn in beeld gebracht en de Lopster Petrus en Pauluskerk hoorde hierbij. Daarom is er een grote schoorsteen uit het gebouw weggehaald, die over het gewelf lag. Ook het kerkorgel, dat zonder verdere ondersteuning drie meter uit de muur stak, werd als een risico gezien voor de mensen die er onderdoor lopen.

Kloeke afmetingen

Toen het kerkbestuur dit orgel liet bouwen was het de zestiende eeuw. In de geest van de tijd kreeg het een grote hoofdkas en forse luiken. Op de kas treffen we het bouwjaar 1562 aan. Voor een dorpsorgel had het kloeke afmetingen. Groter kon er gewoon niet in. Het was bespeelbaar vanaf een bescheiden balkon. Waarschijnlijk stonden er nog geen kolommen onder. Dat kwam meer voor. De balgen, die de functie van longen hebben, waren in de toren geplaatst. Niet al te lange tijd later voegde de orgelbouwer een rugwerk toe, een extra serie pijpen, achter de organist. Het verschil in opbouw en ornamentiek ten opzichte van de hoofdkas is duidelijk te zien. Op enig moment is ook het balkon groter gemaakt, over de volle breedte van het middenschip van de kerk. Er werden kolommen onder gezet. Het jaartal 1665 op de kas kan daar betrekking op hebben.
Hoe het instrument er toen uit heeft gezien weten we niet precies, want in 1735 bracht orgelmaker Hinsch een nieuw binnenwerk in de hoofdkas aan en zette hij nieuwe frontpijpen in het rugwerk. Vermoedelijk zijn toen ook de luiken verdwenen. »

FOTO RCE, COR VAN KOOTEN

Op deze leeuw uit 1735 bleef na het aflogen van 1912 nog een restje bladgoud achter

» Zeker is wel dat er bij die verbouwing veel nieuw snijwerk is aangebracht. Grote opengewerkte houten versieringen, zogenaamde zijwangen, werden opgehangen aan de draaipunten van de verwijderde luiken. In 1803 leverde orgelbouwer Freytag een nieuw binnenwerk voor het rugwerk. Bovendien werden er toen ornamenten vernieuwd en bijgeplaatst, weer in de stijl die in die tijd gebruikelijk was. Rond 1912 is de verf van de gehele kas afgeloogd, waarna hij deels donker is geschilderd. Enkele goudaccenten bleven. Ook dit jaartal is op het instrument aangebracht, en wel op het ornament boven op de hoofdwerkkas. Het werd over het jaartal 1864 heen geschilderd. Het instrument is op dat moment een stalenboek van orgelbouwkunst door de eeuwen heen, inclusief ornamentiek, echter zonder de kleuren die daarbij gehoord hebben.

Terug naar de zestiende eeuw

Tussen 1958 en 1963 is het Lopster orgel wederom verbouwd. Het was een reconstructie die naar zijn renaissance-oorsprong verwijst, terug naar de zestiende eeuw. De reden daarvoor was dat de betrokkenen het instrument een 'stilistisch amalgaam' vonden, een mengelmoesje. Het balkon werd sterk verkleind en de kolommen verdwenen. Er kwam een andere opgang naar het balkon en de opening tussen schip en toren werd dichtgemetseld. In de kas werd een doorgang gemaakt, want je moest toch bij de klavieren kunnen komen. Met moeite kon je nog om de kas heen lopen.

Veel ornamenten werden elders in de kerk opgeslagen. Een deel van het snijwerk werd aan de kerkmuur opgehangen. Rugwerk en hoofdkas kwamen zeer dicht bij elkaar te staan, wat resulteerde in een lastige bespeelbaarheid. Het klankgevende deel werd volgens de toenmalige opvattingen gereconstrueerd naar de situatie van 1803, na de veranderingen door Freytag. Ook werd het instrument met kleur afgewerkt, wat niet tot voltooiing kwam. De waardering voor het resultaat was niet algemeen en de pers liet dat destijds merken. Het orgel werd zo goed als kon gebruikt.

Oude opmetingstekeningen

Dan is het 2014. Inspecteurs namens de Nederlandse Aardolie Maatschappij vonden dat er wat moest gebeuren om het Lopster orgel veiliger te maken. Daartoe zouden er weer kolommen onder geplaatst moeten worden. Al snel werden er tijdelijk enkele bouwstempels onder gezet. Maar met alleen kolommen zou de zijdelingse stabiliteit er niet beter op worden. Na diverse afwegingen werd besloten tot een zo nauwkeurig mogelijke reconstructie van de stabiele situatie van voor 1958. In het archief van de Rijksdienst bevinden zich oude opmetingstekeningen, die samen met de bouwsporen in de muren en historische foto's voldoende aanknopingspunten opleverden om een goede reconstructie mogelijk te maken.
Bovendien kon dan alle ornamentiek haar oude plaats weer krijgen. Wat er niet meer was, kon worden bijgemaakt. Goede ornamenten en het speelwerk uit 1958 zijn zo veel als mogelijk op hun plek gebleven om ook die laag uit de geschiedenis van het orgel zichtbaar te houden. Het naar de zeventiende-eeuwse maat herstelde balkon is degelijk aan de kerkmuren verankerd. Daarmee is de zijdelingse stabiliteit verkregen. Onder dit balkon is een houten 'gordijn' getimmerd, dat er vroeger ook hing, waarachter balken zijn aangebracht. Die geven extra stevigheid. De kolommen staan op dezelfde plaats als de historische exemplaren, zodat de oorspronkelijke funderingen hun oude last weer kunnen dragen.

Zeker niet 'schoon'

Aanvankelijk was het idee om al het bijgemaakte werk met een donkere eiken kleur te camoufleren. Maar dan zou er een al te duister, bijna zwart geheel ontstaan. Veel snijwerk, met name dat uit 1735, was van naaldhout gemaakt en zeker niet bedoeld om 'schoon' of gebeitst te blijven. Een deel daarvan was in 1958 dan ook weer van verguldsel voorzien. Mede omdat de kassen en het balkon tijdens de werkzaamheden veel van hun oorspronkelijke kleuren prijsgaven, is er gekozen voor dun schilderwerk, met veel verguldsel op de ornamenten.
Het aflogen is in 1912 gelukkig niet al te rigoureus gebeurd. Met name voor de wapenschilden met de dragende leeuwen en de engelachtige figuren die deze wapens omgeven, is dat van betekenis geweest. De familienamen van degenen die destijds geld voor het orgel schonken, zijn nu weer afleesbaar en ook aan hun schilden zijn ze te herkennen. De kleur die het instrument nu gekregen heeft, is zo goed als zeker de kleur die het na de werkzaamheden van 1735 zal hebben gehad: olijfgroen. Ook na de aanpassingen van 1803 bleef het orgel olijfgroen, toen het op zijn grootst en volledigst was.

Onder het balkon is een houten 'gordijn' getimmerd, waarachter balken zijn aangebracht

Henk Helmantel

Het geld dat de Nederlandse Aardolie Maatschappij ter beschikking stelde, was wel voldoende om de stabiliteit te waarborgen, maar niet voor de afwerking. Daarom zijn er nogal wat fondsen gevraagd een bijdrage te leveren. Daarnaast is de in de buurt wonende kunstenaar Henk Helmantel zo genereus geweest een schilderij te maken en de opbrengst daarvan volledig aan het orgel ten goede te laten komen. En onder supervisie van de restauratieschilder voerde een sponsor het grootste deel van het verguldwerk in eigen beheer uit.
Tegelijkertijd met de reconstructiewerken is er groot onderhoud aan het spelende gedeelte uitgevoerd. Plezierig is dat de organist nu als vanouds voldoende speelruimte heeft. Door de zo uitzonderlijke reconstructie is er een stabiel geheel ontstaan. Hoewel de aanleiding ervoor zuur is, heeft Loppersum nu weer een schitterend kerkorgel met een schitterende klank. Dat rechtvaardigt een boek. En dat komt er dan ook. ⊠

Cor van Kooten, adviseur bouwkunde bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, begeleidde de reconstructie, c.van.kooten@cultureelerfgoed.nl.

FOTO RCE, TON VAN DER WAL

In 1963 is het balkon sterk verkleind en zijn de ondersteunende kolommen verwijderd

Cees van Rooijen voor het Rietveld Schröderhuis uit 1924 in Utrecht, negentien jaar geleden erkend als werelderfgoed

FOTO RCE, RUBEN SCHIPPER

De coördinator werelderfgoed

'Werelderfgoed is van wereldbelang'

Cees van Rooijen is de coördinator werelderfgoed van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Hij is de verbindende schakel voor de werelderfgoederen in Nederland. Voor de tien die er al zijn en dat wat er nog bij gaat komen. Wat houdt zijn werk precies in? DIRK SNOODIJK

Wat doet een coördinator werelderfgoed?
'Ik ben de spil tussen enerzijds de beheerders van het werelderfgoed in het koninkrijk en anderzijds UNESCO, de organisatie die erover gaat. Die beheerders zijn stichtingen, gemeenten of provincies, en bij Willemstad de regering van Curaçao. Ik leg verantwoording af aan UNESCO. Zoals laatst bij een zaak in Amsterdam. De grachtengordel zou aangetast worden, zo werd gezegd, en dat gebied is werelderfgoed. Ik bespreek dat dan met de gemeente en geef via onze ambassade antwoord aan UNESCO.'

Hoe kan iemand een dagtaak hebben aan maar tien werelderfgoederen?
'Werelderfgoed is van wereldbelang. Daar moeten we dus goed voor zorgen. Bovendien kost het voordragen van nieuw werelderfgoed ons veel tijd. ICOMOS, een adviesorgaan van UNESCO, werkt nu met ons samen om de voordracht van de Koloniën van Weldadigheid te verbeteren. Volgend jaar nomineren we samen met Duitsland de Limes, de ondergrondse resten van de grens van het Romeinse Rijk. Ik lever nu delen van het dikke dossier aan dat daarvoor nodig is en dat de provincies samen met de Duitsers schrijven. Dat indienen van een dossier is voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie net gebeurd. Formeel is dat een uitbreiding van de Stelling van Amsterdam. Voor UNESCO gaan de twee samen de Hollandse Waterlinies heten. En de Stichting Werelderfgoed steunen we met budget.'

Wat doet deze stichting?
'Die zorgt voor samenwerking tussen de beheerders, op kennisdagen bijvoorbeeld. Beheerders lopen namelijk vaak tegen dezelfde dingen aan. Hoe ze het beste met toeristen om kunnen gaan of met de bescherming. Ook promoot de stichting het werelderfgoed bij bezoekers. En ik zorg er samen met de stichting en onze nationale UNESCO-commissie voor dat nieuwe politici op het juiste kennisniveau komen.'

Hoe loopt de samenwerking met UNESCO?
'Prima. En ook met hun adviesorganen voor natuur en cultuur hebben we goede contacten. Wat weleens lastig is, is dat we in Nederland ontwikkelingsgericht denken, hoe je erfgoed met ingrepen ook kunt versterken. Want dat wordt in het merendeel van de 195 landen waar zich werelderfgoed bevindt anders benaderd. Daar voeren we dus wel discussies over.'

Wat maakt dit werk mooi?
'Het is motiverend om er samen met andere organisaties voor te zorgen dat het goed gaat met het werelderfgoed. Zeker ook internationaal, met mensen uit andere culturen.' ◙

Nadere informatie: c.van.rooijen@cultureelerfgoed.nl.

FOTO PROVINCIE FLEVOLAND, KLAAS VAN DER WIELEN

De Lemstervaart en de loswal bij het dorp Bant zijn twee van de waterwerken in de Noordoostpolder die het behouden waard zijn

De waterbouwkundige werken van de Noordoostpolder

Behouden vaart

De Noordoostpolder viel droog in 1942. Nieuw land gewonnen uit zee. Het water was bedwongen. Maar water bleef een essentiële rol spelen in de polder. Denk aan de vele vaarten, gemalen, sluizen, stuwen en loswallen. Dit relatief nieuwe erfgoed krijgt nu op bijzondere manier de aandacht die het verdient.

KLAAS VAN DER WIELEN & PETER TIMMER

In 2011 is de Noordoostpolder door het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap aangemerkt als 'wederopbouwgebied van nationaal belang'. Dat gebeurde om de bijzondere elementen van de IJsselmeer-polder herkenbaar te houden. Zoals de oorspronkelijke waterbouwkundige werken. Die vertellen bij uitstek het verhaal van de Noordoostpolder. De Provincie Flevoland zet zich dan ook in om deze te behouden. Dit doet zij samen met het Waterschap Zuiderzeeland, de gemeenten Noordoostpolder en Urk, de stichting Landschapsbeheer Flevoland en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De tijd is er rijp voor. De aandacht voor het verleden van de behoorlijk nieuwe polder neemt toe naarmate de jaren verstrijken. De Noordoostpolder is de tweede grote polder die als onderdeel van de Zuiderzeewerken is aangelegd. Vlak na het sluiten van de dijken in 1942 begonnen de arbeiders al tochten en vaarten te graven. In die tijd zijn er ook drie grote gemalen en sluizen

gebouwd, bij Lemmer, Urk en Kraggenburg. De vaarten zijn allereerst bedoeld om het polderwater af te voeren. Een ingenieus systeem van duikers, hevels, stuwen en gemalen zorgt ervoor dat de bewoners altijd droge voeten houden en dat het land droog genoeg is om graan en aardappels te verbouwen. Het speciale is dat bijna alle oorspronkelijke onderdelen er nog zijn en dat deze nog steeds belangrijk zijn in het functioneren van de polder.

Per schip

Nadat de boeren eind jaren veertig hun eerste gewassen hadden geoogst zijn de vaarten ook gebruikt om die per schip af te voeren. In Emmeloord en in elk van de tien dorpen van de polder zijn loswallen aangelegd om de oogst in schepen te laden, soms met een over het water stekende 'bietenbrug'. Bij de dorpen moesten de schippers omkeren. Om die draai te kunnen maken is bij elk eindpunt een zwaaikom gegraven. De combinatie loswal en zwaaikom is ook op vijf plaatsen buiten de dorpen gecreëerd. Al in de jaren zestig is dit vervoer per schip door de opkomst van de vrachtauto sterk verminderd. De meeste vaarten, loswallen en zwaaikommen zijn nu niet meer in gebruik door de beroepsvaart. De drie hoofdvaarten, de Lemstervaart, Urkervaart en Zwolse Vaart, zijn vanaf de jaren tachtig steeds meer benut door de pleziervaart. In de jaren negentig zijn hier steigers voor aangelegd. Ook sommige loswallen zijn ingericht om de vaartoeristen voor enkele dagen een aanlegplek te geven.

Bewustwording is de beste garantie dat zij rekening houden met de cultuurhistorische waarde

Onbekend maakt onbemind. Daarom brachten de samenwerkende organisaties de geschiedenis van het watersysteem in beeld. De kenmerken van de ondergrond en het feit dat er twee voormalige eilanden in liggen, Urk en Schokland, zijn belangrijk geweest voor de inrichting van de polder. Museum Batavialand en het Genootschap Flevo vertellen deze geschiedenis. Voor de jongere inwoners doen zij dat op scholen. En op Open Monumentendag en op wandel- en fietsroutes komt er binnenkort informatie over. Rinkje Tromp, directeur van promotiebureau Visit Flevoland, speelt een belangrijke rol in de communicatie: 'Het is belangrijk om de aandacht voor deze waterbouwkundige werken vooral praktisch en laagdrempelig te houden.'

Bijna zeventig jaar oud

De meeste waterwerken zijn bijna zeventig jaar oud. Het afgelopen jaar is er hard gewerkt om ze allemaal te inventariseren, te beschrijven en er de cultuurhistorische waarde van te bepalen. Hoe je er met oog voor de cultuurhistorische betekenis mee omgaat, kwam in een *workshop* voor beheerders aan de orde. Gerard Troost, specialist waterbouwkundige werken bij de Rijksdienst, zette het daar scherp neer: 'Als er aanpassingen aan het waterstaatkundige erfgoed nodig zijn, is het vooral een kwestie van een balans vinden tussen de functie en de cultuurhistorische essentie.'
De gemeenten, het Waterschap en de Provincie hebben afgesproken om bij het beheer en het onderhoud rekening te houden met de cultuurhistorische waarde. Deze is op basis van de systematiek van de Rijksdienst bepaald en aangevuld met een praktische handreiking hoe ermee om te gaan. Minstens zo belangrijk is het om de verhalen achter de aanleg en het gebruik van het watersysteem op te halen. Bijvoorbeeld dat de boeren in 1947 eerst het veevoer luzerne moesten verbouwen in plaats van tarwe, omdat de gronden nog te nat waren. Soms is er aanvullende informatie of nader onderzoek nodig. Hiervoor kan de kennis van organisaties als Batavialand of de Rijksdienst worden gebruikt.

Zo alledaags

Door bij onderhoud al vanaf het begin op de cultuurhistorische waarde te letten zorg je ervoor dat er lang niet altijd extra kosten hoeven te worden gemaakt. En als die er toch zijn, dan wordt per geval bekeken hoe die kunnen worden gedekt.

FOTO PROVINCIE FLEVOLAND, KLAAS VAN DER WIELEN

Gemaal De Kievit uit 1956 bij Tollebeek is ontworpen door architect Dirk Roosenburg

Deze waterbouwkundige werken zijn relatief nieuw. Het gevaar bestaat dat aandacht voor hun bijzondere aspecten niet vanzelfsprekend is, want ze zijn voor veel mensen zo alledaags. Dit geldt zeker voor de bruggen en sluizen. Alles behouden is niet gewenst. Samen met de eigenaren en beheerders werken aan bewustwording is de beste garantie dat zij rekening houden met de cultuurhistorische waarde. Zo zijn de bewoners van het dorp Kraggenburg nu bezig om de loswal met bietenbrug daar een toeristische functie te geven.
Gedeputeerde Michiel Rijsberman is zeer te spreken over deze aanpak: 'Door de oorspronkelijke waterbouwkundige werken zichtbaar te houden zorgen we ervoor dat we het verhaal van Flevoland kunnen blijven vertellen aan de inwoners, aan bezoekers én aan toekomstige generaties. De samenwerking om dit voor elkaar te krijgen is inspirerend en verdient een breder vervolg.' De aanpak is een voorbeeld voor andere provincies, gemeenten en waterschappen. Maar bovenal is het mooi om te zien hoe een jonge provincie druk bezig is met haar jonge geschiedenis en hoe zij dat op een geheel eigen manier doet. ☒

Klaas van der Wielen, senior adviseur strategie en beleid bij de Provincie Flevoland, en Peter Timmer, senior adviseur erfgoed en ruimte bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, zetten zich in voor de oorspronkelijke waterbouwkundige werken van de Noordoostpolder, wielenk@flevoland.nl & p.timmer@cultureelerfgoed.nl.

FOTO RIJKSWATERSTAAT

Vanaf een laadsteiger, een 'bietenbrug', kon de oogst handig in schepen geladen worden

FOTO PROVINCIE FLEVOLAND, KLAAS VAN DER WIELEN

De bietenbrug bij het dorp Kraggenburg krijgt een toeristische functie

EENHOORN-HOORN IN VAKJE 563

Kleurrijke mineralen liggen er in deze la, goud en een adderskelet. Maar ook pigmenten die schilders gebruikten, zoals een blokje loodwit in vakje 570, in 587 een brok peperdure, blauwe lapis lazuli en stukjes giftige, bloedrode cinnaber in 582. De la steekt in een sierlijke kast uit 1730 van het Rotterdamse chirurgijns-gilde, in Museum Rotterdam. Artsen en apothekers gebruikten eeuwenlang dergelijke kasten om grondstoffen voor medicijnen, zogenoemde simplicia, te kunnen identificeren en om studenten op te leiden. Behalve met medicinale planten waren ze gevuld met zaken die je vandaag niet meer in een apotheek kunt kopen. Goud en dat skelet dus, maar ook gedroogde kikkers en pissebedden, ivoor, poeder van verbrande mummies, parels, koraal en stukken eenhoorn-hoorn, hier in vakje 563. Simpliciakasten zijn nu buitengewoon zeldzaam. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed inventariseerde onlangs de inhoud van de oudste exemplaren van Nederland en zette de duizenden stoffen in een gegevens-bank. Zo valt eenvoudig te achterhalen waar nog een historisch monster van een bepaald pigment, een kleurstof, een lak of een bindmiddel te vinden is. ⊠

Birgit Reissland, specialist erfgoed op papier bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, creëerde de gegevensbank met Jan van Daal, student technische kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, b.reissland@cultureelerfgoed.nl. Mail haar voor de gegevensbank.

FOTO MUSEUM ROTTERDAM

Slavernij en ons koloniale verleden in de kunstcollectie

Met andere ogen

FOTO'S IKE

Twee lindehouten siertafeltjes, gueridons, uit ongeveer 1860, met poten in de vorm van 'Moren'

Koloniale gouverneurs, zwarte bedienden en hier en daar een 'Moor'. Ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kijkt op een andere manier naar zijn kunstcollectie. Achterhaalde beschrijvingen worden aangepast en de verzameling wordt ontsloten op slavernij en ons koloniale verleden.

HANNA PENNOCK & SIMONE VERMAAT

Een portret uit ongeveer 1700 van een dame, met links haar zwarte bediende. Tot voor kort stond de jongen niet in de beschrijving van het schilderij vermeld

Hoe onderzoek je welke voorwerpen in je museale collectie een relatie hebben met slavernij en ons koloniale verleden? Na toezegging aan de minister van Cultuur inventariseert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed momenteel zulke sporen in de kunstverzameling van het Rijk die de dienst beheert. Het onderzoek past in de actuele discussie van musea en andere beheerders die kritisch naar hun eigen collectie en verzamelgeschiedenis kijken. Waar in het verleden sprake was van een eenzijdig perspectief en een vermeend neutrale beschrijving van de kunstvoorwerpen, zoeken we nu naar meerstemmigheid en de andere kant van het verhaal. Met deze aanpak wil de Rijksdienst bijdragen aan een eigentijdse omgang met potentieel beladen erfgoed. Het Rijksmuseum, het Amsterdam Museum, het Museum van Wereldculturen en Museum Catharijneconvent waren al bezig de terminologie in hun beschrijvingen door te lichten.

De huidige politieke en maatschappelijke discussie over de omgang met ons koloniale verleden, dat verbonden is met uitbuiting, slavernij en hedendaags racisme, wordt ook in de erfgoedsector gevoerd. Mapping Slavery, een onderzoekscollectief verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam, brengt historische plaatsen in kaart en doet onderzoek naar de Nederlandse slavernij in de West en in de Oost. Vorige maand publiceerde het collectief de gids *Slavernijverleden Nederland*. In februari won het Zeeuws Archief de Geschiedenis Online Prijs 2019 voor de site *Handelaar in slaven*. The Black Archives in Amsterdam verzamelt en ontsluit boeken en archieven van zwarte schrijvers en wetenschappers. En in verschillende steden worden wandel- en boottochten langs markeerpunten van ons slavernijverleden georganiseerd. Zo worden er verhalen en betekenislagen aan het erfgoed toegevoegd en worden de sporen van ons koloniale verleden zichtbaar gemaakt.

In 1974 gaf Lucebert dit schilderij zelf de titel 'Sneeuwneger'

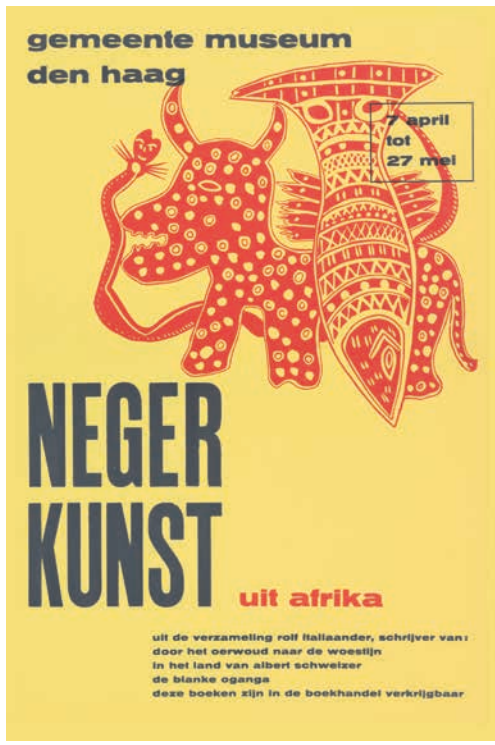

Het affiche voor de tentoonstelling 'Negerkunst uit Afrika', uit 1957

Arnold van Tets was rond 1720 in de kolonie Nederlands-Indië opperhoofd van Cheribon, commandeur van Bantam en gouverneur van Banda

Achterhaald, kwetsend of denigrerend

Het inventariseren van relaties met slavernij of het koloniale verleden in een omvangrijke verzameling zoals de Rijksdienst beheert, lijkt makkelijker dan het is. Veel van de ruim 100.000 kunstvoorwerpen zijn niet geregistreerd onder trefwoorden die hiermee in verband kunnen worden gebracht. En als dat wel zo is, is dat vaak gebeurd met behulp van termen en benamingen die tegenwoordig als achterhaald, kwetsend of denigrerend kunnen worden ervaren. Door de toenemende digitale toegankelijkheid van museale collecties komen deze oude beschrijvingen zonder context of toelichting in het publieke domein. Er is al eerder aandacht besteed aan de terminologie. Al in 2007 verscheen het boek *Op zoek naar de stilte: Sporen van het slavernijverleden in Nederland*, resultaat van een onderzoek in opdracht van de Museumvereniging. Het Nationaal Museum van Wereldculturen presenteerde vorig jaar het boek *Woorden doen ertoe: Een incomplete gids voor woordkeuze binnen de culturele sector*.

Meer en meer wordt ervoor gekozen om beladen termen te vervangen door eigentijdse en neutrale woorden. De oorspronkelijke termen worden op een dieper niveau in de collectieregistratie bewaard. Maar waar te beginnen met een onderzoek naar een thema dat sluimerend aanwezig is in de verzameling? Voorafgaand verrichtten de specialisten Ineke Mok en Dineke Stam bij de Rijksdienst een verkenning. Hun rapport draagt de veelzeggende titel *Verborgen in het volle zicht*. Op basis van hun plan van aanpak zijn de beschrijvingen als eerste doorzocht aan de hand van een lange lijst met termen. Woorden als 'slaaf', 'bediende' en 'gouverneur', geografische namen zoals Elmina en Brazilië, en materialen als tropische houtsoorten bieden aanknopingspunten.

Vaak wordt een donkere bediende op de achtergrond in het geheel niet genoemd

Een handvol portretten

Maar vaak worden mensen met een donkere huidskleur op een historisch portret, meestal een bediende op de achtergrond, in het geheel niet genoemd in de beschrijvingen. Bij een handvol portretten in de Rijksdienst-collectie is dat wel het geval, bij zo'n vijftien andere niet. De goede zoektermen toekennen is dus noodzakelijk. Om erachter te komen of de gouverneurs en andere geportretteerden een verantwoordelijke positie in ons koloniale verleden hebben gehad is nader historisch en kunsthistorisch onderzoek nodig. Dat geldt ook voor de vraag of de zwarte personen op de schilderijen historische figuren zijn. Als de beschrijvingen van de portretten met deze informatie verrijkt zijn, kunnen ze in verband worden gebracht met andere adellijke portretten in musea, kastelen en landhuizen.

In de verzameling van de Rijksdienst treffen we ook woorden aan als 'neger', dat tegenwoordig als achterhaald beschouwd wordt. Wat dan te doen met de titel die Lucebert met zekerheid zelf in 1974 aan zijn schilderij 'Sneeuwneger' gaf? Of met een affiche uit de jaren vijftig dat een tentoonstelling over 'negerkunst' aankondigt? En wat te doen met voorwerpen die van ivoor gemaakt zijn of de talrijke meubelen waar een beetje ivoor in is verwerkt?

We weten dat dit materiaal regelmatig met slavenschepen vervoerd werd. Maar hebben daarmee alle ivoren objecten een connectie met de slavernij? De tussentijdse uitkomsten van het onderzoek en de vragen die eruit voortkomen, legt de Rijksdienst voor aan een externe adviesraad. Deze kritische blik van buiten scherpt de dienst en wijst op blinde vlekken. Door aan de voorwerpen nieuwe trefwoorden toe te kennen wordt de collectie op een aanvullende manier toegankelijk gemaakt. Deze zoektermen geven onderzoekers nieuwe ingangen om de veelkleurige geschiedenis die in de kunst van het Rijk besloten ligt te ontdekken, te verdiepen en te verrijken. ■

Hanna Pennock, senior adviseur en projectleider, en Simone Vermaat, conservator, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, begeleiden het onderzoek, h.pennock@cultureelerfgoed.nl & s.vermaat@cultureelerfgoed.nl.

Enkele van de meer dan honderd Romeinse munten die bij de Aa uit de grond kwamen

FOTO'S PORTABLE ANTIQUITIES OF THE NETHERLANDS

Hoe kwam dat geld bij die Brabantse beek?

Het raadsel van de Romeinse munten

Vlak bij de Brabantse beek de Aa vonden twee broers met hun metaaldetectoren meer dan honderd Romeinse munten. Maar daar is iets eigenaardigs mee. Generaties lang lijken de geldstukken één voor één te zijn weggegooid of verloren. Hoe is dat gebeurd? Stap voor stap gaan we op weg naar de oplossing van dit raadsel. TESSA DE GROOT & JAN-WILLEM DE KORT

Elk weekend lopen in Nederland honderden mensen met een metaaldetector rond, op zoek naar voorwerpen uit het verleden. Af en toe is een detectorvondst zo bijzonder dat deze de media haalt. Dit gebeurde eind vorig jaar met de ruim honderd Romeinse munten die de broers Wim en Nico van Schaijk 'oppiepten', in het dal van de Brabantse beek de Aa. De vondst van een grote hoeveelheid geld spreekt al snel tot de verbeelding, maar nog interessanter is de vraag hoe het op deze plek terecht is gekomen. Om hier antwoord op te kunnen geven doet de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed momenteel onderzoek.

De gebroeders Van Schaijk vonden de munten al in de winter van 2017, bij het dorp Berlicum. Hier werken het Waterschap Aa en Maas, de provincie Noord-Brabant en de gemeenten Sint-Michielsgestel en Bernheze samen om de natuurlijke dynamiek van het Aa-dal te vergroten. De beek, die in de jaren dertig is gekanaliseerd, krijgt zijn oorspronkelijke loop terug. De geldstukken lagen enkele meters van een nieuw gegraven meander van de Aa. Het bovenste deel van de aarde is hier weggehaald, waardoor er een sterk ijzerhoudende grondlaag aan het oppervlak kwam te liggen. Hierin vonden de Van Schaijk-broers de Romeinse muntstukken. Het ijzer is op de bronzen munten neergeslagen, waardoor ze een dikke korst kregen. Dit wijst erop dat deze plek ooit zeer nat was. Wat is hier gebeurd?

FOTO WIM VAN SCHAIJK

De helft van de munten. Vooral die aan de rechterkant hebben een dikke ijzerkorst

Het gaat om 4 zilveren denarii en 103 bronzen asses en sestertii

Lastig leesbaar

De gevonden zilveren munten zijn nog in goede staat. Maar de ijzerkorst zorgt ervoor dat de tekst op het merendeel van de bronzen exemplaren nu lastig leesbaar is. Desondanks is het gelukt om vast te stellen wat voor munten het zijn. Het gaat om vier zilveren denarii en 103 bronzen asses en sestertii. Een denarius was in de Romeinse tijd tien maal zo veel waard als een as, en een sestertius had een waarde van vier as. De waardevolste Romeinse munten, gouden aurei, zitten er niet tussen. De geldelijke waarde van deze vondst is dan ook niet hoog. Het oudste geldstuk is een denarius van muntmeester Calpurnius, geslagen in het jaar 90 voor onze jaartelling, ten tijde van de Romeinse republiek. Alle andere munten zijn jonger. Ze komen uit de periode vanaf keizer Vespasianus, die van 69 tot 79 na Christus regeerde, tot Marcus Aurelius, die van 161 tot 180 keizer was.

Sinds drie jaar mag iedereen met een metaaldetector naar oudheidkundige voorwerpen zoeken in de bovenste dertig centimeter van de grond. Het is alleen verboden op terreinen die een gemeentelijk, provinciaal of rijksmonument zijn of als daar nog een beschermingsprocedure voor loopt. En het mag »

FOTO RCE

De Brabantse beek de Aa

» ook niet in gebied waar een plaatselijk verbod geldt of waar professioneel opgegraven wordt. Wie iets vindt, is verplicht om dat te melden bij de Rijksdienst. De broers Van Schaijk hebben hun vondst dan ook keurig doorgegeven. De munten zijn geïnventariseerd en beschreven binnen Portable Antiquities of the Netherlands, een samenwerking tussen onder meer de Vrije Universiteit Amsterdam, De Nederlandsche Bank en de Rijksdienst. Via het samenwerkingsverband worden privé gevonden oudheden geregistreerd en ontsloten. Op deze manier komt de informatie die de vondsten bieden beschikbaar voor zowel archeologen als andere geïnteresseerden.

Voorspellen

Zo'n melding kan aanleiding geven tot nader archeologisch onderzoek. De Rijksdienst onderzocht daarom samen met de Vrije Universiteit al een aantal locaties waar belangrijke vondsten gedaan zijn. Dat doen de archeologen om uit te zoeken hoe de gevonden zaken ooit in de grond terecht zijn gekomen. Op basis hiervan kun je andere plaatsen waar je vergelijkbare vondsten zou kunnen doen nauwkeuriger voorspellen en deze op verwachtingskaarten weergeven. Ook kan de Rijksdienst op basis van de resultaten van de onderzoeken aan eigenaren en beheerders van terreinen betere adviezen geven hoe ze het beste met een vindplaats om kunnen gaan. Een ander belangrijk doel is om de relatie met de detectorliefhebbers te verbeteren. Zij worden dan ook altijd betrokken bij het veldwerk.

Hier heeft iemand 2000 jaar geleden dus geen geldbuidel verstopt of verloren

Hoewel de munten uit Berlicum geen hoge geldelijke waarde vertegenwoordigen, zijn ze vanuit wetenschappelijk oogpunt zeer interessant. De lange periode waarin de geldstukken zijn geslagen bijvoorbeeld geeft een aanwijzing voor de manier waarop ze bij elkaar gekomen zijn. Dat heeft waarschijnlijk meerdere generaties geduurd. Onder de keizers Domitianus, die van 81 tot 96 regeerde, en Trajanus, van 98 tot 117, vonden grote munthervormingen plaats. Geld uit de regeringsperioden van eerdere keizers was al uit de circulatie verdwenen en vinden we in muntschatten vanaf de tijd van Domitianus en Trajanus meestal niet terug. Dit is hier juist wel het geval. Hoe kan dat?

FOTO RCE

Detectorzoekers Wim en Nico van Schaijk assisteren bij de opgraving

FOTO RCE, CARLO HUIJTS

Gooiden de Romeinen een muntje voor de goden in het water, als dank voor een goede overtocht?

50 bij 50 meter

Ook uit de context waarin deze munten zijn gevonden kan het een en ander afgeleid worden. Ze lagen verspreid over een zone van vijftig bij vijftig meter. Een aantal geldstukken zit bij elkaar in een ijzerkorst geklonterd, maar veel andere hebben hun eigen korst. Op basis hiervan vermoeden de archeologen dat ze niet tegelijkertijd onder de grond terecht zijn gekomen. Hier, bij Berlicum, heeft iemand bijna tweeduizend jaar geleden dus geen geldbuidel verstopt of verloren. Het lijkt er eerder op dat er hier sprake geweest is van meerdere handelingen gedurende een langere periode. Redenen genoeg om de vondstlocatie aan een nader onderzoek te onderwerpen.
Archeologisch veldonderzoek wordt in de regel voorafgegaan door een bureauonderzoek. Hierbij verzamelen de onderzoekers alle beschikbare gegevens over het landschap en over archeologische vondsten in de directe omgeving van de vindplaats. Zo krijgen ze de mogelijkheid om de geschiedenis van de plek beter te begrijpen. Op basis van de resultaten van het bureauonderzoek stellen zij de doel- en vraagstellingen voor het veldonderzoek op. Ook voor de Berlicumse muntvondst is er eerst een uitgebreid bureauonderzoek uitgevoerd. Een van de interessantste bevindingen is dat het geld gevonden is op een plaats waar het dal van de Aa relatief smal is. Dit is een belangrijke aanwijzing. Uit archeologisch en historisch onderzoek is namelijk bekend dat er op dit soort plekken vaak een beekovergang was, een doorwaadbare plaats, ook wel voorde genoemd. Op een kaart van de Aa uit 1832 staat hier inderdaad een oversteekplaats aangegeven. Deze is vermoedelijk in onbruik geraakt na de aanleg van de Zuid-Willemsvaart in 1825, vlak in de buurt, en komt op latere kaarten dan ook niet meer voor.

Een sleuf

De verwachting is dat hier al in de Romeinse tijd een beekovergang was en dat de aanwezigheid van de munten hiermee samenhangt. Een klein gravend onderzoek moest uitwijzen of dat klopt. In oktober vorig jaar groef de Rijksdienst een sleuf door het terrein waar Wim en Nico van Schaijk het Romeinse geld hadden gevonden. De broers hanteerden ook nu de metaaldetector en vonden nog twee munten in de ijzerrijke laag grond. Deze laag blijkt ooit de natte oever van de beek te zijn geweest. In latere eeuwen is er ander zand over gespoeld. Aan het einde van de sleuf kwam een laagte tevoorschijn, die met humusachtige aarde opgevuld was. Dit is waarschijnlijk een geul van de Aa geweest. Hierin vonden de archeologen onder meer fragmenten aardewerk en maalsteen uit de Romeinse tijd.
Het vermoeden lijkt te kloppen. Op deze plaats moeten mensen ook in de eerste en tweede eeuw al de Aa hebben overgestoken. Deden zij een schietgebedje voordat ze door de beek waadden en gooiden ze als dank voor een goede overtocht een muntje in het water? Of moesten reizigers hier tol betalen voor de oversteek en zijn hierbij geldstukken in de beek terechtgekomen? Na de volledige uitwerking van het veldonderzoek hoopt de Rijksdienst een definitief antwoord op deze vragen te kunnen geven. ◙

Tessa de Groot, specialist Romeinse tijd, en Jan-Willem de Kort, specialist veldarcheologie, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichten het onderzoek, t.de.groot@cultureelerfgoed.nl & j.de.kort@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.portable-antiquities.nl.

FOTO RECLAMEARSENAAL

Reclame uit 1895 voor een vergelijkbaar drijvend zwembad in Amsterdam

Op zoek naar schipbreuk

Archiefonderzoek naar scheepswrakken voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed leverde ruim twaalfhonderd locaties in de Nederlandse wateren op. Net als op het land wil de dienst ook onder water een goed beeld hebben van archeologische vindplaatsen. Dit is te gebruiken voor verder onderzoek en voor advies bij werkzaamheden in en rond het water. Het archief van Rijkswaterstaat bevat voornamelijk informatie over de ruiming van wrakken. Berichten over schipbreuk zijn te vinden bij verzekeringsmaatschappij Lloyd's en in oude kranten. Zo is de rubriek *Zeetijdingen* in de NRC een ware fundgrube.

Daarin stuitte historisch onderzoeker Thomas Dresscher onder meer op een gezonken zwembad. In 1919 werd een 'drijvende zwem- en badinrichting' over de Zuiderzee naar Amsterdam getransporteerd. Het zwembad zonk door slecht weer en ligt waarschijnlijk nog steeds op de bodem van het IJsselmeer. De meeste berichten echter zijn tragischer. Zoals flessenpost van kapiteins in nood. 'In zee den 25 Augustus. Verschrikkelijk weder. Onvermijdelijke schipbreuk. Tien mannen aan boord. Vaarwel. Elisabeth van Southampton, kapt. Durand.' Als je zoiets vindt, dan word je wel even stil. ◙

Fiscale aftrek wordt subsidie

Per 1 januari is de belastingaftrek voor rijksmonumenten vervangen door een subsidieregeling. Dit *Beleidskader instandhoudingssubsidie woonhuis-rijksmonumenten* waarborgt beter dat het geld gaat naar datgene waar het voor bedoeld is, namelijk onderhoud of restauratie van monumentale onderdelen. Bovendien vereenvoudigt afschaffing van de fiscale aftrek het belastingstelsel. Particuliere eigenaren van rijksmonumenten met een woonfunctie kunnen 38 procent subsidie krijgen over de kosten van werkzaamheden uit de *Leidraad subsidiabele instandhoudingskosten*.

Subsidie aanvragen kan in het jaar na de uitvoering, bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Voor in 2019 uitgevoerde werkzaamheden kan de eigenaar dat van 1 maart tot en met 30 april 2020 doen. Er is een overgangsregeling voor eigenaren die voor 1 januari 2019 financiële verplichtingen zijn aangegaan voor een nog dit jaar af te ronden meerjarig onderhoudsproject. Nadere informatie: www.cultureelerfgoed.nl. ◙

FOTO RCE, CHRIS BOOMS

Nu ook subsidie voor eigenaren van rijksmonumenten met een woonfunctie

FOTO RCE, WENDY OAKES

De ijsberen die John Macallan Swan rond 1900 schilderde, zoeken nog een plek

Kunst vond plek

Sinds eind 2015 publiceert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in dit Tijdschrift de rubriek Kunst Zoekt Plek. De dienst vraagt daarin om een plaats voor prachtwerken die al jaaaaaren in het depot van het Rijk staan. Van de helft stond in het volgende nummer welke instelling het kunstwerk in bruikleen nam. Vier andere vonden op een later moment een plek. Wat is nou waar terechtgekomen? Het kwetsbare, polyester buitenbeeld *Code 2* van Jos Wong uit 1968 staat tegenwoordig veilig binnen in het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag. Het loodzware mozaïek van stukjes tegels, borden en kopjes van Theo Elfrink uit 1963 wordt nu gerestaureerd en zal straks te zien zijn in het stadhuis van Zoetermeer.

Het kolossale staatsieportret uit 1856 van koning Willem III uit Batavia door Nicolaas Pieneman hangt toepasselijk in het koloniale Museum Bronbeek in Arnhem. En het hoge, staande horloge uit 1760 dat elk half uur een ander wijsje speelt, vond een plaats in het Stadsarchief van Kampen. Voor twee werken uit de rubriek zoekt de dienst nog een plek. Het gaat om het enorme doek *IJsberen beklimmen een ronddrijvende sloep*, dat John Macallan Swan rond 1900 schilderde. En om het metersbrede schilderijendrieluik *De atmosfeer, het land en het water* uit 1916 van Willem van Konijnenburg. Welke organisatie wil ze lenen? ◙

FOTO RCE, CHRIS BOOMS

Welmoed Wijmans, winnaar van de Prijs Jong MonumentenTalent

FOTO RCE, MARK SIEKLUR

Stijn Arnoldussen, winnaar van de W.A. van Es-prijs

FOTO RCE, TON HENDRIKS

Imara Limon, winnaar van de Prijs Jong MuseumTalent

6 talenten aan het woord

Je bent jong en je wi

De erfgoedwereld barst van het jonge talent. Drie uitverkiezingen zetten dat talent elk jaar in het zonnetje. Een voor jonge monumentenzorgers, een voor jonge museummedewerkers en een voor jonge archeologen. Zes winnaars uit de voorgaande jaren vertellen wat de prijs hun heeft gebracht.

GEERTJE HUISMAN, ROEL LAUWERIER & MAURITS VAN PUTTEN

Vijf jaar terug werd voor het eerst de Prijs Jong MonumentenTalent uitgereikt. En het is twee jaar geleden dat daar de Prijs Jong MuseumTalent bij kwam. Beide prijzen zijn ingesteld door de minister van Cultuur om jonge, professionele monumentenzorgers en museummedewerkers aan te moedigen. Al langer bestaat er ook een prijs voor jong archeologisch talent. Op de kop af dertig jaar geleden won de eerste jonge archeoloog de W.A. van Es-prijs. Met deze onderzoeksprijs wordt het ene jaar een afstudeerscriptie en het andere jaar een proefschrift bekroond. Alle drie de uitverkiezingen worden georganiseerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Daarmee zet de dienst elk jaar een schijnwerper op jong talent. In dat volle licht kun je goed zien dat jonge mensen belangrijk zijn om de zorg voor het culturele erfgoed gezond te houden.

Tot 15 juli kan iedereen jonge, inventieve, hardwerkende collega's in zijn omgeving aandragen voor de Prijs Jong MonumentenTalent en de Prijs Jong MuseumTalent van 2019. Studenten Archeologie kunnen met hun masterscriptie tot 20 september door hun begeleiders voor de W.A. van Es-prijs worden voorgedragen. De prijzen worden dit najaar uitgereikt. Monumentenzorgers en museummedewerkers maken kans op een traject om hun talent nog verder te ontwikkelen. Deze trajectprijs ter waarde van vijfduizend euro wordt betaald door het Mondriaan Fonds. De archeologen kunnen tweeduizend euro winnen. Wat de prijs heeft betekend voor hun loopbaan, dat vertellen zes winnaars uit eerdere jaren.

Welmoed Wijmans

Won in 2018 op 28-jarige leeftijd de Prijs Jong MonumentenTalent. Zij is zelfstandig 'erfgoedprofessional'. 'Voor een zzp'er is deze prijs ontzettend waardevol. Je krijgt een podium, waardoor er nu nieuwe opdrachten en samenwerkingen in het verschiet liggen. Mijn ontwikkeltraject vul ik in met de specialisatiecursus Storytelling aan de Schrijversacademie en de leergang ErfgoedFilosofie aan de ErfgoedAcademie. Zo verdiep ik me niet alleen verder in het vertellen van de verhalen over ons erfgoed, maar ook in mijn rol en ambitie.'

Stijn Arnoldussen

Won in 2000 op 23-jarige leeftijd de W.A. van Es-prijs. Hij is universitair docent late prehistorie aan de Rijksuniversiteit Groningen. 'Ik won deze prijs zelfs twee keer: eerst voor mijn afstudeerscriptie en in 2008 voor mijn proefschrift. Je bent je er wel bewust

FOTO RCE, PETRA APPELHOF

Max Beijk, winnaar van de Prijs Jong MonumentenTalent

FOTO RCE, ERWIN ZIJLSTRA

Davida de Hond, winnaar van de Prijs Jong MuseumTalent

FOTO RCE, MICHEL MEES

Monica Alkemade, winnaar van de W.A. van Es-prijs

nt wat

van hoe bijzonder het is om de prijs te winnen, maar welk gewicht het aan je carrière geeft, is moeilijk in te schatten. Toen ik later echter op een promotieplaats solliciteerde, hielp de prijs er mogelijk bij die te verwerven. En bij het binnenhalen van onderzoeksgeld zijn verworven prijzen een belangrijk criterium voor de kwaliteit van het onderzoek. Ik vermeld de W.A. van Es-prijs daarom altijd als ik geld aanvraag.'

Imara Limon

Won in 2017 op 28-jarige leeftijd de Prijs Jong MuseumTalent. Zij is conservator bij het Amsterdam Museum. 'Het winnen van deze prijs werkte bespoedigend en leverde erkenning en zichtbaarheid op voor mijn werk. Door de aandacht in de media weten musea die worstelen met kwesties rond "ras" en ongemakkelijke geschiedenis mij nu te vinden. In het Amsterdam Museum werkt er inmiddels een heel team aan om de collectie vanuit verschillende perspectieven recht te doen. Als invulling van de prijs heb ik twee maanden lang in New York bekeken hoe musea daar omgaan met "gedeelde" geschiedenis. Ik heb er een stevig fundament gelegd voor verdere uitwisseling van kennis.'

Max Beijk

Won in 2017 op 27-jarige leeftijd de Prijs Jong MonumentenTalent. Hij is eigenaar van Beijk Molenmakers & Houtrestaurateurs. 'Deze prijs winnen was voor mij een bevestiging dat ik op de goede weg zat. Het draagt enorm bij aan je naamsbekendheid en helpt ook bij het binnenhalen van opdrachten. Ik werd geïnterviewd door verschillende bladen en stond in 2018 in Het Financieele Dagblad in de top vijftig van veelbelovende ondernemers. De prijs is een teken van waardering uit de erfgoedwereld. Daarmee heb je

'Met deze prijs heb je toch een streepje voor'

toch een streepje voor. Het onderscheidt je van anderen en dat werkt in je voordeel. Als ontwikkeltraject heb ik verschillende cursussen gevolgd. Onder andere over hechter samenwerken. En we zijn met het hele team een dag aan de slag gegaan met het optimaliseren van ons werkproces, met borrel achteraf natuurlijk. De prijs is voor mij als jonge ondernemer een enorme stimulans.'

Davida de Hond

Won in 2018 op 31-jarige leeftijd de Prijs Jong MuseumTalent. Zij is programmamaker bij het CODA Museum in Apeldoorn. 'Sinds ik deze prijs won, ben ik op meerdere plekken uitgenodigd om mee te denken over strategische zaken binnen de sector. In het CODA Museum zet ik me bij de programmering van activiteiten in museum, bibliotheek en archief op het gebied van participatie en diversiteit in voor de lange termijn. Want experimenten zijn mooi, maar als je na afloop het bereikte doel niet in je organisatie opneemt, beklijven ze niet. Als ontwikkeltraject ga ik binnenkort een programma strategisch leiderschap volgen aan de Harvard Business School. Een mooie verdieping, om bewuster keuzes te leren maken en doelen te bereiken.'

Monica Alkemade

Won in 1989 op 28-jarige leeftijd de W.A. van Es-prijs. Zij is beleidsarcheoloog bij de gemeente Den Haag. 'Ik was volslagen verrast. Deze prijs was nog onbekend en ik wist niet eens dat mijn scriptie was ingezonden. Het is zo belangrijk om jong onderzoekstalent te stimuleren. Juist nu archeologisch onderzoek binnen kaders van tijd, geld en regels plaatsvindt, moeten studenten leren relevante vragen te stellen, relaties te leggen, zich in te graven in de materie. Dus goed nadenken en helder opschrijven. Dat is en blijft de basis voor de inhoud en de ontwikkeling van ons vakgebied.' ⊠

Geertje Huisman, specialist roerend erfgoed, Roel Lauwerier, specialist archeozoölogie, en Maurits van Putten, adviseur architectuurhistorie, alle drie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, organiseren de drie uitverkiezingen, g.huisman@cultureelerfgoed.nl, r.lauwerier@cultureelerfgoed.nl & m.van.putten@cultureelerfgoed.nl. Nadere informatie en voordragen: www.cultureelerfgoed.nl.

Rood tekenkrijt in de geschiedenis

Puur natuur

In 1629 schetste Rembrandt met rood krijt de benen van een vrouw

Sinds de renaissance tekenden kunstenaars met rood natuurkrijt. Tot rond 1800 het machinaal vervaardigde krijt werd uitgevonden. Bijna ging daardoor de kennis over natuurlijk tekenkrijt verloren. Gelukkig heeft onderzoek nu de belangrijkste vindplaatsen achterhaald. En wat bepaalt de karakteristieke kleur rood precies? BIRGIT REISSLAND

TEKENING RIJKSMUSEUM

Vier tekeningen die Rembrandt met rood krijt maakte, zijn momenteel in het Rijksmuseum te zien op de expositie *Alle Rembrandts*, ter ere van zijn 350ste sterfjaar. En eind vorig jaar hingen de eerste kunstenaarstekeningen die ooit met rood krijt zijn gecreëerd op de tentoonstelling *Leonardo da Vinci* in Teylers Museum. Da Vinci introduceerde rood krijt omstreeks 1500 als tekenmateriaal. Veel renaissancekunstenaars, zoals Michelangelo en Rafaël, volgden zijn voorbeeld. Andere grote meesters die veel met rood krijt werkten, waren Correggio, Fra Bartolomeo, Andrea del Sarto, Carracci en Rubens. Het schetsmatige karakter van krijttekeningen werd met name gewaardeerd in het achttiende-eeuwse Frankrijk. Twee jaar geleden waren de meesterwerken van de Franse kunstenaar Jean Antoine Watteau nog te zien op de expositie *Watteau*, ook in Teylers Museum. In het recente verleden waren het onder anderen Monet, Degas en Kokoschka die graag rood krijt gebruikten.
Terwijl belangrijke kunstenaars het materiaal door de eeuwen heen waardeerden, is tegenwoordig onze kennis over rood tekenkrijt beperkt. Op welke plekken werd het gevonden en waar liepen de handelsroutes? Wat maakt het nou zo speciaal en hoe kwamen de kunstenaars eraan? Dat heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nu onderzocht. Wereldwijd kun je de roodkrijtexperts op één hand tellen. Nederland is bevoorrecht, met deskundige Jaap den Hollander. Hij werkte mee aan het onderzoek van de Rijksdienst.

Wat maakt het nou zo speciaal en hoe kwamen de kunstenaars eraan?

Puntige stukken

In zijn boek *Gart der Gesundheit* uit 1486 laat Johann Wonnecke von Kaub een illustratie zien van een marskramer die rode voorwerpen verkoopt. De koopwaar is in puntige stukken gezaagd. Eronder staat *Rödelstein*, een oud Duits woord voor rood krijt. Kunstenaars gebruikten alleen de beste soorten, maar ambachtslieden waren minder kieskeurig. Steenhouwers en timmerlieden maakten met krijtstiften markeringen. Door de intensieve kleuring en zijn waterafstotende eigenschappen is rood krijt ook ideaal voor het merken van goederen en dieren. Vanaf de vijftiende eeuw hebben we bewijs dat klerken ermee schreven. En ook prentmakers gebruikten rood krijt, voor het overzetten van tekeningen op een metalen plaat. Vermengd met lijnolie is rood krijtpoeder grootschalig als beschermende verflaag voor hout en als polijstmiddel in de scheepsbouw toegepast. Ook diende het medische doeleinden ter vervanging van rode aarde, om bloed te stelpen bijvoorbeeld.
Rood krijt is een kleihoudend sedimentgesteente en bevat ijzeroxide, dat het rood maakt. Minder poederachtig dan rode aarde, maar niet zo hard als hematietsteen heeft het precies de juiste consistentie om in stukken gezaagd te kunnen worden. De Engelse geestelijke John Wallis beschrijft het in 1769 als een zwaar materiaal met een compacte en gelijkmatige textuur en een glad oppervlak, dat erg afgeeft. Het smelt in de mond, met een samentrekkende smaak, en in het vuur verkrijgt het een extra hardheid en een donkerdere kleur.

Fijn tekenwerk

Om met rood krijt te tekenen of te schrijven zijn stiften het handigst. Die maak je door krijtbrokken in plakken te zagen en deze vervolgens in staafjes. Die punt je met een rasp, vijl, mes of schuurpapier aan. Voor fijn tekenwerk wordt de beste kwaliteit gebruikt, zonder insluitsels of oneffenheden. Omdat het zo afgeeft, zijn er al vroeg houders van riet of metaal gemaakt, waarin stukjes krijt vastgeklemd kunnen worden. Begin zeventiende eeuw zijn er dubbele metalen houders uitgevonden, zogenoemde *porte-crayons*, met aan beide uiteinden een stuk krijt. Die bleven driehonderd jaar in gebruik. In de achttiende eeuw kon je al stiften kopen die in een houten houder waren geplakt, net als potloden vandaag.
Rood krijt is prima tekenmateriaal, want het geeft goed af en veegt niet makkelijk uit. Het is interessant voor artistieke expressie, omdat het kleurschakeringen vertoont. Hoe vallen die schakeringen te verklaren? Om deze vraag te beantwoorden bestudeerde de Rijksdienst stukken krijt, van lichtroze tot donkerrood, uit de Duitse regio Theley. En wat blijkt? Het krijt bestaat uit aluminium-silicaathoudende kleimineralen met minuscule ijzeroxide-rijke deeltjes. De roze stukken hebben een ijzergehalte van rond de drie procent. De hoeveelheid ijzeroxide-rijke deeltjes is gering, in een ongelijkmatige verdeling. Intenser rood heeft een hoger ijzergehalte, leverkleurig krijt zelfs tot vijftig procent. Deze stukken bevatten beduidend meer ijzeroxide-rijke deeltjes, die wel gelijkmatig verdeeld zijn.

FOTO BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, MÜNCHEN

Een marskramer met puntige stukken rood krijt, uit 'Gart der Gesundheit' uit 1486

200 vindplaatsen

Een speurtocht in historische teksten bracht rond de tweehonderd vindplaatsen van rood krijt in Europa en aangrenzende regio's aan het licht. Deze hoeveelheid oversteeg alle verwachtingen. Elke vindplaats is op een digitale kaart gezet. Wie op een plaats klikt, kan de bijbehorende historische tekst lezen. Volgens kunsthistoricus Vasari was het rode krijt waar Da Vinci en zijn collega's zo van hielden afkomstig uit bergachtig gebied in Duitsland, zo »

FOTO JAAP DEN HOLLANDER

Aangepunt krijt, ook in een rieten en in een metalen houder, en omwikkeld met papier

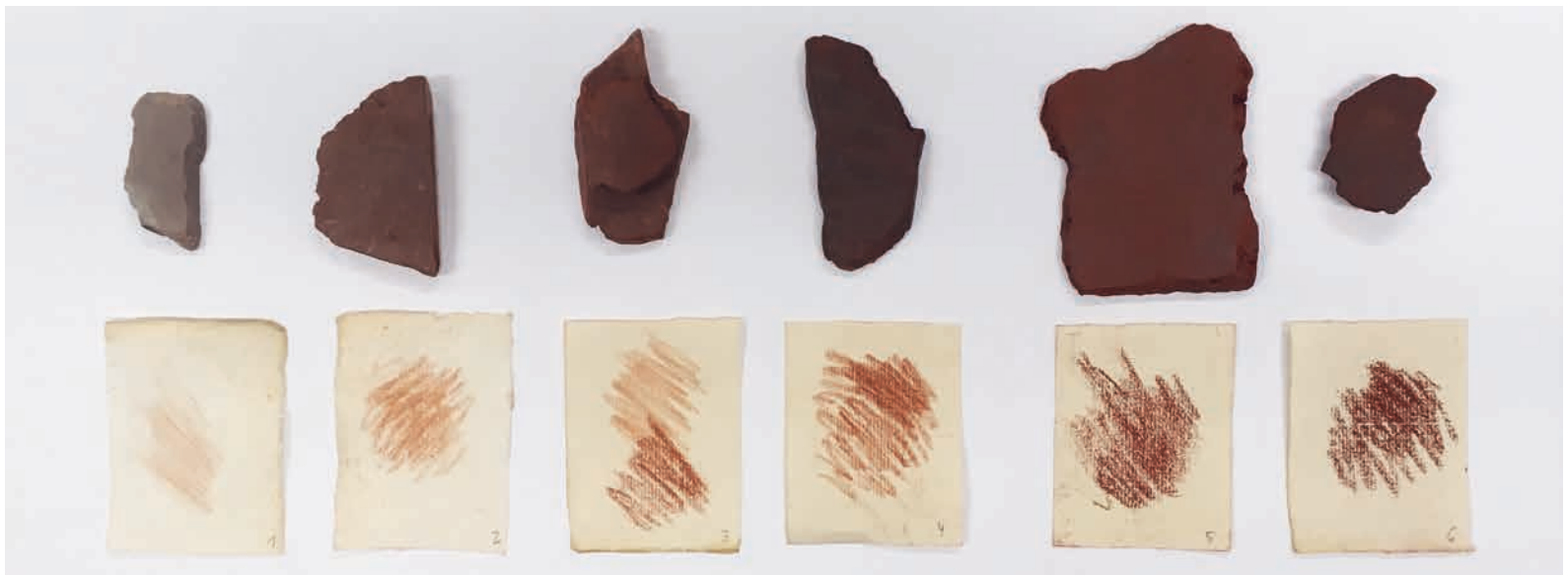

FOTO RCE, BIRGIT REISSLAND

Krijt, van lichtroze tot donkerrood door een oplopende hoeveelheid ijzeroxide

» schreef hij in 1550. Volgens zijn tijdgenoten Agricola en Sebastian Münster kwam dat krijt uit de regio St. Wendel in het Saarland. De zestiende-eeuwse dokter Matthioli beschrijft dat de Italianen rood krijt uit Bohemen en het zuidwesten van Duitsland importeerden. Maar uit het literatuuronderzoek blijkt ook dat er in die tijd in Italië zelf roodkrijtgroeves bestonden, bij Verona, op Elba en in het Toscaanse kustgebied bijvoorbeeld. Het is dus waarschijnlijk dat Da Vinci en andere kunstenaars krijt uit meerdere groeves gebruikten.

Toekomstig onderzoek moet uitwijzen of de 'materiaalvingerafdruk' van elke vindplaats zo uniek is dat je er bij vergelijking met een tekening achter kunt komen waar het tekenkrijt gedolven is. Zo kunnen de historische handelsroutes van rood krijt veel beter in kaart gebracht worden. Helaas is het merendeel van de vindplaatsen al lang in de vergetelheid geraakt. Alleen de Duitse regio rond St. Wendel, Oberthal en Theley is zijn geschiedenis niet vergeten en biedt toeristen een krijtwandeling aan. Deze landstreek, waar al in de Romeinse tijd krijtstiften gemaakt werden, was vanaf de vijftiende eeuw opnieuw een belangrijke leverancier van rood krijt, met Saarlouis en Saarbrücken als centrum voor de export. Het vervoer ging per schip over de Moezel naar Lyon en Marseille en via de Rijn naar Bremen en Zaandam.

Notoire bedelaars

Over land waren het Rötelmarskramers die elk voorjaar met hun gezin een lange reis maakten om rood krijt te verkopen. Hun kinderen waren notoire bedelaars. Van de opbrengst konden ze de schulden van vorig jaar en de huur voor de winter betalen. Vanaf de achttiende eeuw doen archiefstukken verslag van de erbarmelijke leefwijze van deze marskramers en hun verkooptochten kriskras door Europa. Ze reisden naar de grens met Polen en Rusland, naar Frankrijk, België en ook naar Nederland. Behalve van marskramers kochten kunstenaars in de zestiende eeuw rood krijt bij apothekers. In de zeventiende eeuw deden ze dat ook bij kruideniers en drogisten, in de achttiende eeuw bij handelaren in pigmenten, bij collega's en op veilingen, en in de negentiende eeuw bij boekhandelaren en in winkels voor kunstenaarsbenodigdheden. In die laatste konden ze ook in de twintigste eeuw terecht. In de 21ste eeuw is rood natuurkrijt vrijwel alleen nog maar in webwinkels te koop.

Gelukkig is rood natuurkrijt tegenwoordig weer verkrijgbaar

KAART RCE

Een speurtocht bracht rond de tweehonderd vindplaatsen van rood krijt aan het licht

Omstreeks 1800 begon de productie van machinaal vervaardigde krijtstiften, zogenoemd contékrijt. Vanaf toen werd natuurkrijt geassocieerd met ambachtslieden en verminderde de waardering van kunstenaars ervoor aanzienlijk. Mede hierdoor ging de kennis over rood tekenkrijt bijna verloren. Gelukkig is het tegenwoordig weer verkrijgbaar door wijlen Werner Peter uit Theley, die een deel van zijn krijtbrokken aan een producent voor kunstenaarsmateriaal heeft geleverd, Kremer in Aichstetten. Voor onderzoek kwam via Jaap den Hollander een ander deel in de referentiecollectie van kunstenaarsmateriaal van de Rijksdienst terecht. En dan nu allemaal naar het Rijksmuseum om met eigen ogen te zien wat Rembrandt met dat fameuze rode krijt op papier toverde! ☒

TEKENING TEYLERS MUSEUM

Voor de Sixtijnse Kapel schetste Michelangelo rond 1510 met rood krijt de hand van God

Birgit Reissland, specialist erfgoed op papier bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte dit onderzoek met krijtexpert Jaap den Hollander, specialist conservering en restauratie Ineke Joosten en student aardwetenschappen Nina Wichern, b.reissland@cultureelerfgoed.nl. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor de kaart, tot en met 10 juni www.rijksmuseum.nl voor de expositie 'Alle Rembrandts' en members.ziggo.nl/jcdhollander voor nadere informatie over rood krijt.

VERF ZONNEBLOEMEN ZWEEFT IN VERNIS

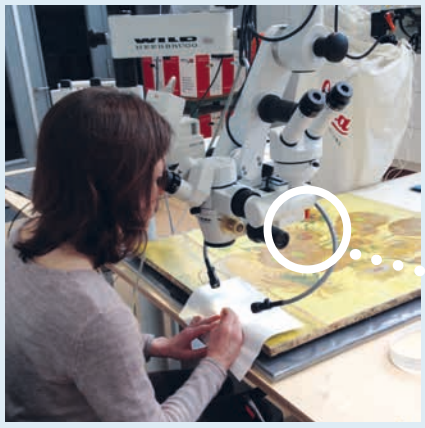

FOTO VAN GOGH MUSEUM, ELLA HENDRIKS

Zonnebloemen is een van de bekendste schilderijen van Vincent van Gogh. Hij maakte er in 1888 en 1889 vijf versies van. Eén hangt er in het Van Gogh Museum in Amsterdam. Dit werk is de afgelopen jaren uitgebreid onderzocht door een team deskundigen, van onder meer de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het onderzoek richtte zich onder andere op de vragen in welke conditie het schilderij verkeert en of het mogelijk is het te restaureren. Dat laatste blijkt maar in beperkte mate het geval te zijn. Er is namelijk iets met het vernis. Op het doek bevinden zich daar meerdere lagen van. Ze zijn aangebracht bij restauraties en dus niet door Van Gogh zelf. Hij verniste zijn werk in die periode niet. De lagen zijn vuil en vergeeld, en maken de kleuren daarom minder helder. Ze kunnen echter niet worden verwijderd. Op sommige plekken is de gele verf namelijk met het vernis vermengd geraakt. Het gele pigment is losgekomen uit de verf en als het ware gaan zweven in het vernis. Dit gebeurde waarschijnlijk bij een restauratie in de jaren zestig. Wanneer het vernis zou worden verwijderd zou er ook wat van de originele gele verf worden weggehaald. Van 21 juni tot 1 september vormt het schilderij het middelpunt van de tentoonstelling *Van Gogh en de Zonnebloemen* in het Van Gogh Museum. De expositie en de catalogus schenken ook aandacht aan het onderzoek. Bovendien dragen verschillende onderzoekers van de Rijksdienst op 21 juni bij aan een symposium in het museum en aan een wetenschappelijke publicatie. ◙

Muriel Geldof, specialist conservering en restauratie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte samen met anderen dit onderzoek, m.geldof@cultureelerfgoed.nl.
Zie ook www.vangoghmuseum.nl.

FOTO RCE, MURIEL GELDOF

Op zoek naar Van Oldenbarnevelt

Waar is Johan?

Waar ligt Johan van Oldenbarnevelt begraven? Na zijn onthoofding vierhonderd jaar geleden is de staatsman in een familiegraf onder de Hofkapel op het Binnenhof gelegd. Maar bevinden zijn stoffelijke resten zich daar nog steeds? En zou het mogelijk zijn om hem te identificeren? Nieuw onderzoek moet dat uitwijzen.

JAAP EVERT ABRAHAMSE & LEONARD DE WIT

Liggen de overblijfselen van raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt nog op het Binnenhof begraven?

PRENT RIJKSMUSEUM

Een prent uit 1619 laat zien hoe Van Oldenbarnevelt datzelfde jaar voor de Ridderzaal onthoofd is. Op de achtergrond de Hofkapel

In oktober vorig jaar verraste minister-president Rutte het SP-kamerlid Ronald van Raak met een plotselinge toezegging. Van Raak had al bij meerdere gelegenheden tevergeefs een lans gebroken voor de opgraving van Johan van Oldenbarnevelt, volgens velen de grootste staatsman die de Lage Landen hebben voortgebracht. En nu ineens, tijdens een Kamerdebat over de begroting van Algemene Zaken, vond hij de premier aan zijn zijde. Vierhonderd jaar geleden, op 13 mei 1619, werd de raadpensionaris van Holland onthoofd op het Haagse Binnenhof. Na een slepend conflict met prins Maurits van Oranje, de stadhouder van de Republiek der Verenigde Nederlanden, was hij de dag ervoor veroordeeld als landverrader. De toezegging van de minister-president aan Van Raak leidde tot opdracht aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om te onderzoeken of het lichaam van Van Oldenbarnevelt op te sporen is. Van Raak, Rutte en de Rijksdienst zijn namelijk niet de eersten die deze zoektocht ondernemen. Op een koele, droge zomerdag in 1879 betrad een groepje keurig geklede heren de Hofkapel op het Binnenhof. Het gezelschap was daar op uitnodiging van Daniël Veegens, griffier van de Tweede Kamer. Veegens had van de minister van Waterstaat het verzoek ontvangen om te onderzoeken of in het gebouw 'grafsteden of andere historische merkwaardigheden' te vinden waren. De Hofkapel was een van de oudste nog bestaande gebouwen op het Binnenhof. De kerk diende als privékapel van de Hollandse graven en als grafkapel voor hun families. Net als de Ridderzaal werd ze in de dertiende eeuw gebouwd door de graven Willem II en Floris V van Holland. In 1875 werd de kerk gekocht door de Nederlandse staat. Door een verwoestende brand en ingrijpende verbouwingen was er van de oorspronkelijke kapel niet veel meer over, maar de graven en grafkelders onder het gebouw lagen er nog.

Dat leidde tot allerlei speculaties over een verplaatsing van de stoffelijke resten

Bouwput Binnenhof

Het gezelschap moest zich een weg banen over het Binnenhof, dat vanwege een flinke verbouwing in een bouwput was veranderd. Er was dringend behoefte aan werkplekken voor het snel groeiende aantal ambtenaren. De Hofkapel werd ontmanteld en zou grotendeels worden vernieuwd. De kelderverdieping was blootgelegd. Een metersbreed gat bood direct zicht op de ondergrond van de middeleeuwse kapel. Veegens had zich tijdens zijn 32-jarige loopbaan als griffier een verdienstelijk amateurhistoricus getoond. Hij had een aantal deskundigen gevraagd om hem bij te staan in zijn zoektocht. Onder hen waren de stenograaf van de Tweede Kamer Arnold Ising, tevens historicus en later auteur van het standaardwerk *Het Binnenhof te 's Gravenhage,* en Victor de Stuers, de grondlegger van de Nederlandse monumentenzorg. Een van de graven die zij onder de Hofkapel hoopten aan te treffen, voor Veegens het belangrijkste, was dat van Johan van Oldenbarnevelt.

Zijn executie was een van de meest dramatische momenten in de in Veegens' tijd fanatiek bestudeerde vaderlandse geschiedenis. De zeventiende-eeuwse Republiek stond in de negentiende eeuw op allerlei manieren model voor het land dat Nederland graag weer wilde worden. De stoffelijke resten van Van Oldenbarnevelt zijn de dag na zijn onthoofding in een ruwe houten kist gelegd en zonder enig ceremonieel bijgezet in een familiegraf onder de Hofkapel. De familie verzocht om hem elders te mogen begraven. Dat werd geweigerd, maar leidde tot allerlei speculaties over een verplaatsing en over de huidige verblijfplaats van de stoffelijke resten. En zoals er in museumcollecties drie stokjes zijn waarmee de raadpensionaris het schavot zou hebben betreden, zo doen er verhalen de ronde over graven te Berkel, Overschie, Amersfoort en Bunschoten.

Patriotten

Ook in 1879 was het niet de eerste keer dat men in de Hofkapel op zoek ging naar graven. In 1770 waren de grafkelders, ook al bij een verbouwing, geopend voor onderzoek. De anti-Oranjegezinde patriotten zochten hun held Van Oldenbarnevelt.

FOTO RCE, JOS STOVER

Graven onder de vloer van de Hofkapel tijdens het onderzoek van 1879

Maar dat onderzoek was stopgezet na klachten van nabestaanden van de Hollandse graven. Veegens had de verslagen uit die tijd goed bestudeerd. De uitkomst in 1879 was volgens verwachting. Van de oude Hofkapel resteerden slechts enkele bouwfragmenten. Een aantal grafkelders werd aangetroffen in dezelfde toestand als in 1770. Maar over de vraag of er ooit nog iets zou worden teruggevonden van Van Oldenbarnevelt maakte Veegens zich geen enkele illusie. Zelfs als het lijk zou worden ontdekt dan zou het 'vermolmd en onkenbaar' zijn.

De Rijksdienst voert het verkennende onderzoek uit in nauw overleg met het Rijksvastgoedbedrijf, eigenaar en beheerder van het gebouw, en de gemeente Den Haag, die verantwoordelijk is voor archeologisch onderzoek op het Binnenhof. Dat onderzoek is vergelijkbaar met een bureauonderzoek zoals dat in de archeologie gebruikelijk is. Om te beginnen wordt in het Nationaal Archief en elders gezocht naar het antwoord op de vraag of de resten van Van Oldenbarnevelt nog op het Binnenhof liggen of zijn verplaatst. Het waarheidsgehalte van alle verplaatsingsclaims wordt nogmaals tegen het licht gehouden om de huidige verblijfplaats met zo groot mogelijke zekerheid te bepalen. Als het voldoende aannemelijk is dat de resten zich onder de vroegere Hofkapel bevinden, komen de volgende vragen aan de orde. Wat verwachten we daar aan te treffen? En welke mogelijkheden zijn er om ter plaatse archeologisch onderzoek uit te voeren? Vervolgens zal worden bezien wat het perspectief is op identificatie. Tegenwoordig zijn er nieuwe technieken om menselijke resten die Veegens als 'vermolmd en onkenbaar' omschreef toch te identificeren. Een aantal specialisten is gevraagd om de mogelijkheden en de slagingskans na te gaan van DNA-, isotopen- en fysisch-antropologisch onderzoek. De komende maanden zullen uitwijzen hoe groot de kans is dat we Van Oldenbarnevelt ooit terugvinden, en of de grote staatsman eindelijk de al eeuwen gewenste passende laatste rustplaats kan krijgen. ■

Jaap Evert Abrahamse, specialist historische stedenbouw bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, is projectleider van het onderzoek, en Leonard de Wit, hoofd Regio Noord-West, is opdrachtgever, j.abrahamse@cultureelerfgoed.nl & l.de.wit@cultureelerfgoed.nl.

Een greep uit de belangwekkende uitgaven van de laatste tijd. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

INTERIEURS VAN HERRIJZEND NEDERLAND
Binnenruimten van een opkomende welvaartsstaat
Rudolphine Eggink, Geertje Huisman e.a., Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort & Wbooks, Zwolle, 312 pag., € 39,95, gebonden, ISBN 978 94 625 8217 0

Dat niervormige bijzettafeltje natuurlijk, met die drie taps toelopende pootjes. Het doorgeefluik naar de keuken. En ook het Tomado-rek en de centrale verwarming waren nieuw in huis in de jaren tussen 1940 en 1965. Zachte tinten op de muren, grote ramen en luchtige meubels zorgden voor lichtere kamers dan voor de oorlog. Maar de nieuwe woningen van toen hadden doorgaans ook minder kamers, en die waren nog kleiner ook. Daarom kwamen er wandkasten met een minitafel eraan vast en makkelijk verplaatsbare stoelen van riet en rotan voor een flexibele opstelling. Veel inrichtingen uit de wederopbouwperiode worden nu vervangen. Om een groter bewustzijn te bevorderen dat sommige daarvan het behouden waard zijn, biedt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed met dit boek een overzicht van typerende interieurs uit die tijd. Voor het grootste deel gaat het om kantoren en openbare gebouwen.

REMBRANDT
Biografie van een rebel
Jonathan Bikker, Rijksmuseum, Amsterdam, 220 pag., € 25,-, ISBN 978 94 6208 474 2

Al op 21-jarige leeftijd kraste Rembrandt op een zelfportret zijn krullen in de verf, wat radicaal vernieuwend was. Hij etste niet alleen met een etsnaald, maar ook met een ganzenveer of een rieten pen. Zoiets was nog nooit eerder gedaan. Heel ver ging Rembrandt in het verleggen van de grenzen van geaccepteerde vrouwelijke schoonheid. Hij schilderde slappe borsten, dikke buiken en vette huidplooien. In portretten voerde hij baanbrekende vernieuwingen uit, met opvallend originele contrasten van licht en schaduw, een meesterlijke weergave van verschillende texturen, uitzonderlijke levendigheid en psychologische verfijning. Een schuttersstuk goot Rembrandt in de vorm van een historiestuk: *De nachtwacht*. En met die intimiderende, verstoorde blikken en het perspectief van onderen is *De staalmeesters* een creatieve transformatie geworden van een veel voorkomend type groepsportret. Conservator Jonathan Bikker van het Rijksmuseum leidt de lezers werk na werk door het leven van Rembrandt. Hij vertelt meeslepend hoe de buitengewone kunstenaar van begin tot eind experimenteerde en innoveerde.

HET OUDSTE HUIS VAN NEDERLAND
900 jaar proosdij in Deventer
Johans Kreek en Henk Slechte, Walburg Pers, Zutphen, 160 pag., gebonden, € 29,95, ISBN 978 94 6249 301 8

Rond 1130 liet proost Philipp von Katzenelnbogen in Deventer een residentie bouwen. Hij was de plaatsvervanger van de bisschop van Utrecht, zorgde voor het zakelijke beheer van zijn machtsgebied en diende hem als militair. De residentie was een indrukwekkend gebouw met tufstenen muren van een meter dik, een grote zaal, traptoren, twee verdiepingen, dienstvleugel, huiskapel en een hof. De proost gebruikte het als rentmeesterskantoor. Het pand heeft deze functie behouden tot ver na de Reformatie in 1677, toen de laatste proost overleden was. Door de eeuwen heen is de proosdij steeds wat groter gemaakt. Er woonden tal van mensen, een Engels bombardement blies in 1944 de pannen van het dak, tussen 1977 en 1997 fungeerde het bouwwerk als Italiaans restaurant en nu sinds kort als bibliotheek. Het is het oudste stenen huis van Nederland, zo vermeldt dit boek, met ook enkele foto's van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

RUIMTE VOOR AGRARISCH LANDSCHAP EN ERFGOED
Nederland, land van betekenis
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 12 pag., gratis te verkrijgen via info@cultureelerfgoed.nl en gratis download via www.cultureelerfgoed.nl

Je kunt achter een historische boerderij een moderne stal voor de koeien bouwen als die niet meer in de oude passen. In de oude stal kun je dan wellicht de schapen onderbrengen. Zorg dan ook dat dat nieuwe gebouw zich goed in het omringende landschap voegt. En kleinschalige, duurzame landbouw past prima in middeleeuwse veenontginningen, met hun langgerekte percelen tussen al die sloten. Deze folder geeft met voorbeelden aan hoe cultureel erfgoed ingezet kan worden als het gebruik van het boerenland gaat veranderen. In deze reeks zijn ook folders verschenen over steden, energie en water.

ISOLATIE VAN HISTORISCHE GEBOUWEN
Marc Stappers, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 35 pag., gratis download via www.cultureelerfgoed.nl

Bij veel restauraties en functieveranderingen van historische panden is duurzaamheid een belangrijke wens van de eigenaar. Deze ambitie brengt uitdagingen met zich mee die niet altijd eenvoudig zijn. Want waar begin je? Welke methode kies je? En voor welke materialen kies je? Deze brochure helpt bij het doorlopen van de noodzakelijke stappen naar een passende na-isolatie. Per stap worden voor- en nadelen tegen elkaar afgezet en de belangrijkste aandachtspunten benoemd.

ATLAS VAN HET OER-IJ-GEBIED
Gerard Alders, Diederik Aten e.a., Noord-Holland, Wormerveer, 228 pag., gebonden, € 39,95, ISBN 978 94 92335 10 4

Lange tijd kwam het Vlie ter plaatse van het huidige Noord-Hollandse dorp Castricum in zee uit. Tot de monding rond 250 voor onze jaartelling verstopt raakte. Nadat de Romeinen aan deze rivier, die zij Flevum noemden, een fort met haven bouwden, moeten zij hun schepen dus over de nieuwe zandbank hebben gerold om de zee te bereiken. Of misschien hadden ze er wel een kanaal door gegraven. De sporen van het fort liggen bij onze plaats Velsen nog steeds onder de grond. Velsen betekent dan ook nederzetting aan het Vlie. Tal van deskundigen varen met ons in dit boek door de geschiedenis van het Vlie, dat eigenlijk het IJ is. 'IJ' spreek je pas sinds Vondel als 'ei' uit. Daarvoor was dat 'ie'. In de middeleeuwen kalfde het veen zo sterk af dat dit Oer-IJ in meren veranderde. Er werden kastelen en buitenplaatsen aan gebouwd en met molens werden de meren leeg gemalen. En in 1876 opende koning Willem III het Noordzee-kanaal, dat het IJ bij Velsen dwars door de duinen weer naar zee leidde. Zo is na meer dan tweeduizend jaar de loop van het Vlie min of meer hersteld. Ondanks de titel is het boek geen echte atlas, maar er staan wel veel kaarten in. De uitgave is mogelijk gemaakt dankzij een financiële bijdrage van onder meer de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

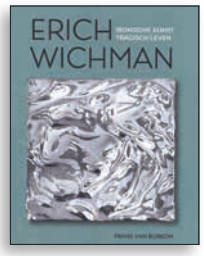

ERICH WICHMAN
Ironische kunst, tragisch leven
Frans van Burkom, Waanders, Zwolle, 336 pag., gebonden, € 37,-, ISBN 978 94 6262 172 5

Betonnen bobbelreliëfs. Gelithografeerde krassen. Gevlekt emaille. Vaag vloeiende aquarellen. Hompige sculpturen. Gedeukt aardewerk. Spookachtige kindertekeningen. Tussen 1912 en 1929 maakte kunstenaar Erich Wichman het allemaal. Deze gedetailleerde biografie is geschreven door Frans van Burkom, oud-onderzoeker van het Instituut Collectie Nederland, dat opgegaan is in de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

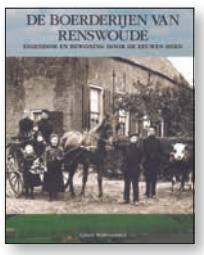

DE BOERDERIJEN VAN RENSWOUDE
Eigendom en bewoning door de eeuwen heen
Egbert Wolleswinkel, Oud-Renswoude, Renswoude, 688 pag., gebonden, € 50,-, ISBN 978 90 9031371 9, te verkrijgen via oudrenswoude@gmail.com

Ubbeschoten, Dickerijst, Abbelaar en De Lucht zijn enkele van de 25 boerderijen rond het Gelderse dorp Renswoude. De erevoorzitter van de plaatselijke historische vereniging beschrijft de geschiedenis van alle 25. Met foto's van onder meer de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. ⊠

Ook iets interessants het licht doen zien? Neem contact op via d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Verschijnt vier maal per jaar.
Jaargang 11, nummer 2, mei 2019

Eindredactie Dirk Snoodijk
(d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl)

Redactieraad Ruben Abeling, Mieke van Bers, Menno van der Heiden, Janneke Hille, Roland Huguenin, Geertje Huisman, Esther Jansma, Ineke Joosten, Dolf Muller, Daphne Nieuwenhuijse, Ben Kooij, Birgit Reissland, José Schreurs, Jinna Smit, Marike Snoek en Huub van de Ven

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Vormgeving en druk Xerox OBT, Den Haag
Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed?
Zie cultureelerfgoed.nl/abonneren. Of mail naar info@cultureelerfgoed.nl of bel 033 – 421 7 456.
De InfoDesk is er ook voor adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
033 – 421 7 421
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties
Open ma t/m vr 9-17 uur
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Amsterdam
Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

Vestiging Rijswijk
Visseringlaan 3 | 2288 ER Rijswijk

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert en inspireert bij het behoud, de duurzame ontwikkeling en de toegankelijkheid van het meest waardevolle erfgoed van Nederland. Op het gebied van monumentenzorg, archeologie, historisch landschap en museale collecties voert de Rijksdienst de wet- en regelgeving uit.

PEFC Certified
This product is from sustainably managed forests and controlled sources
PEFC™
PEFC/30-31-372
www.pefc.org

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op PEFC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. De biofolie waar het in wordt verstuurd is biologisch afbreekbaar.

Geef de toekomst een verleden.

KERK WORDT SCHOOL

Toen in 2013 de Adrianuskerk in Esbeek werd gesloten namen de dorpelingen zelf het heft in handen. Zij wilden hun dorp, dat vergrijsde, aantrekkelijk houden voor jonge gezinnen. Zou in het rijksmonument uit 1890 een combinatie van basisschool, kinderopvang en peuterspeelzaal haalbaar zijn? Gelukkig verkeerde de kerk in een goede staat van onderhoud, mede dankzij subsidie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De provincie Noord-Brabant gaf subsidie om onderzoek te doen naar de haalbaarheid van de transformatie. Ook de gemeente Hilvarenbeek steunde het initiatief. Architect Steef Luijten maakte een plan voor de verbouwing, dat de gemeente voorlegde aan de Rijksdienst. Die adviseerde om enkele zichtlijnen in het interieur vrij te houden, zodat de nieuwe gebruikers kunnen ervaren in een historisch gebouw te verblijven. De originele wanden van schoon metselwerk en de houten spanten zijn in het zicht gelaten. In het schip van de kerk zijn met een nieuwe houtconstructie klaslokalen met glazen wanden geplaatst. Sommige religieuze kunstwerken van beeldhouwer Albert Termote konden op hun plaats blijven, andere kregen een plek in een andere kerk. Met de verbouwing zijn er duurzaamheidsmaatregelen getroffen. Zo zijn er ledverlichting, vloer- en dakisolatie, zonnewarmte opvangende *solar tubes* en een warmtepomp aangebracht. Zonnepanelen komen op het naastgelegen dorpscafé, zodat de mooie oude leibedekking van het dak van de Adrianuskerk in het zicht blijft. Sinds begin dit jaar kunnen de Esbeekse kinderen naar deze bijzondere school in de kerk. ⊠

Jacqueline von Santen, senior adviseur architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, begeleidde de transformatie, j.von.santen@cultureelerfgoed.nl.

FOTO JAN VAN DALEN

2016: De Adrianuskerk in Esbeek uit 1890. Na de sluiting namen de dorpelingen zelf het heft in handen

2019: In het schip van de kerk zijn met een nieuwe houtconstructie klaslokalen met glazen wanden geplaatst

FOTO RCE: JAN VAN DALEN